

K počiatkom Vesmíru: cesta tam a späť

**Okná CERN-u dokorán
Košice, 28.5.2015**

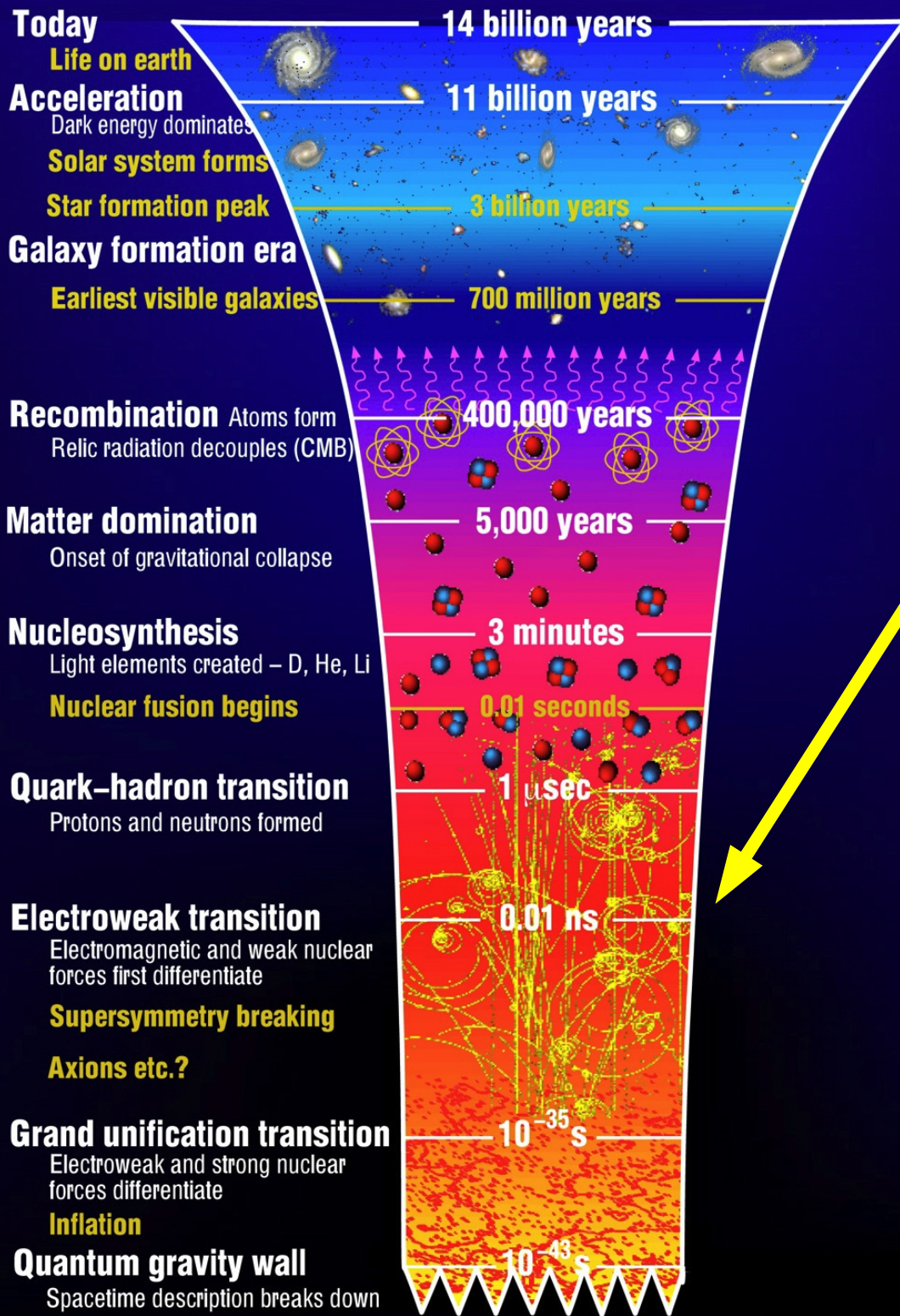
Ivan Králik

Ústav experimentálnej fyziky SAV
Košice

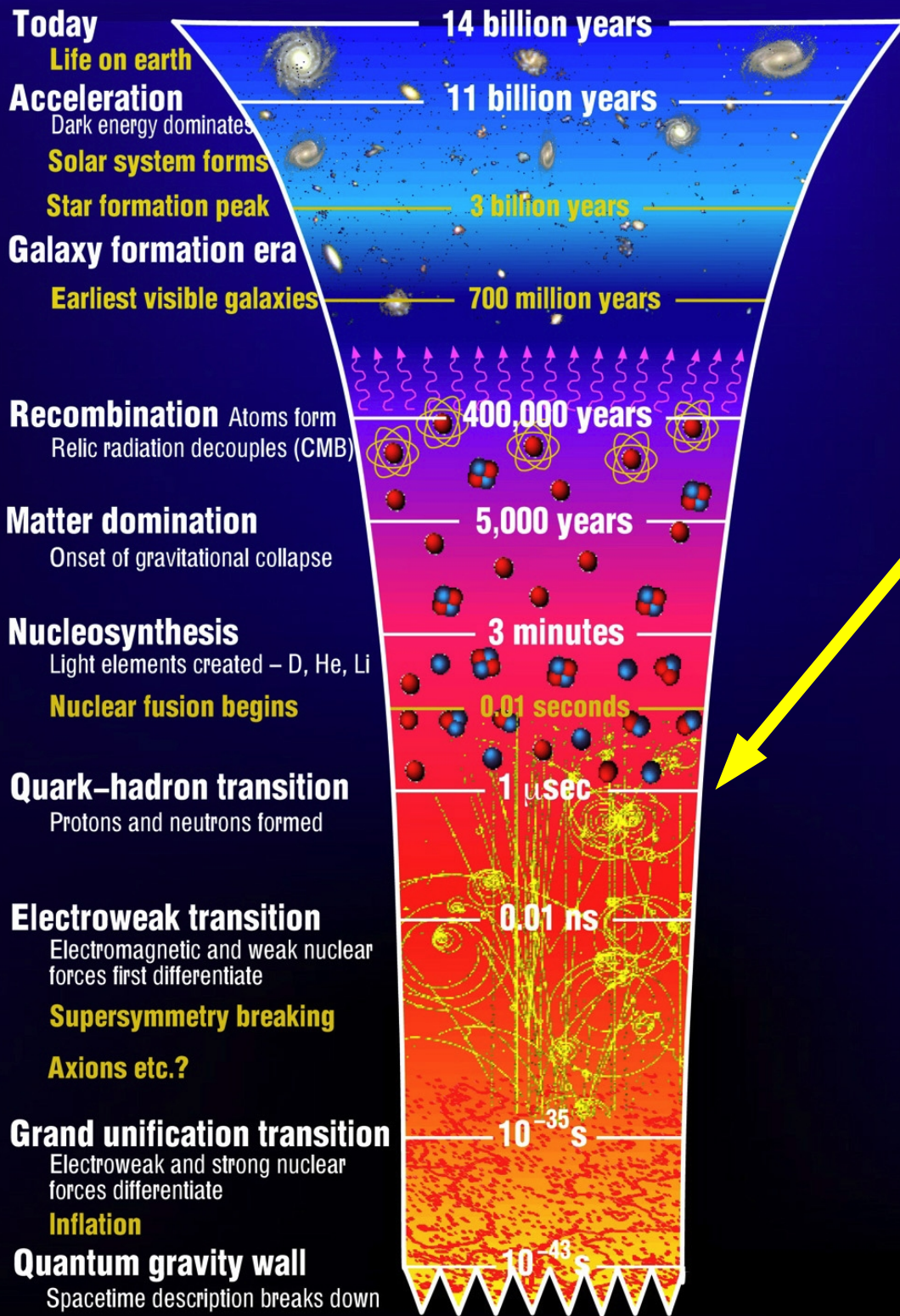
A large, bright explosion with a central yellow and white core, surrounded by orange and red flames and smoke. Numerous thin, bright lines radiate outwards from the center, creating a starburst effect. The background is dark, making the explosion stand out prominently.

BANG !!!

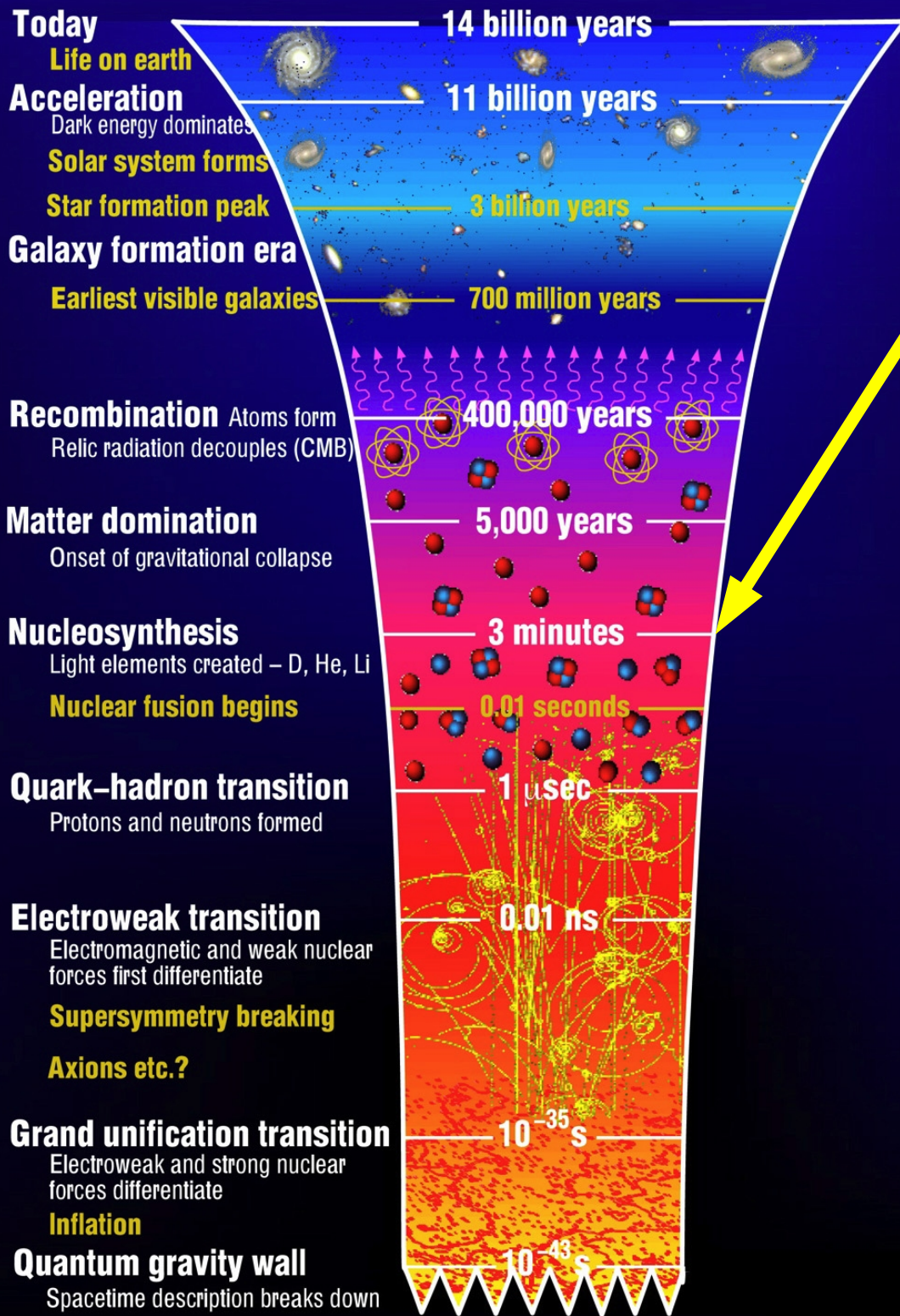
0.1 ns od počiatku
Všehomíra sú
fundamentálne sily
prírody vzájomne
oddelené
a existujú v tej podobe
ako ich poznáme...

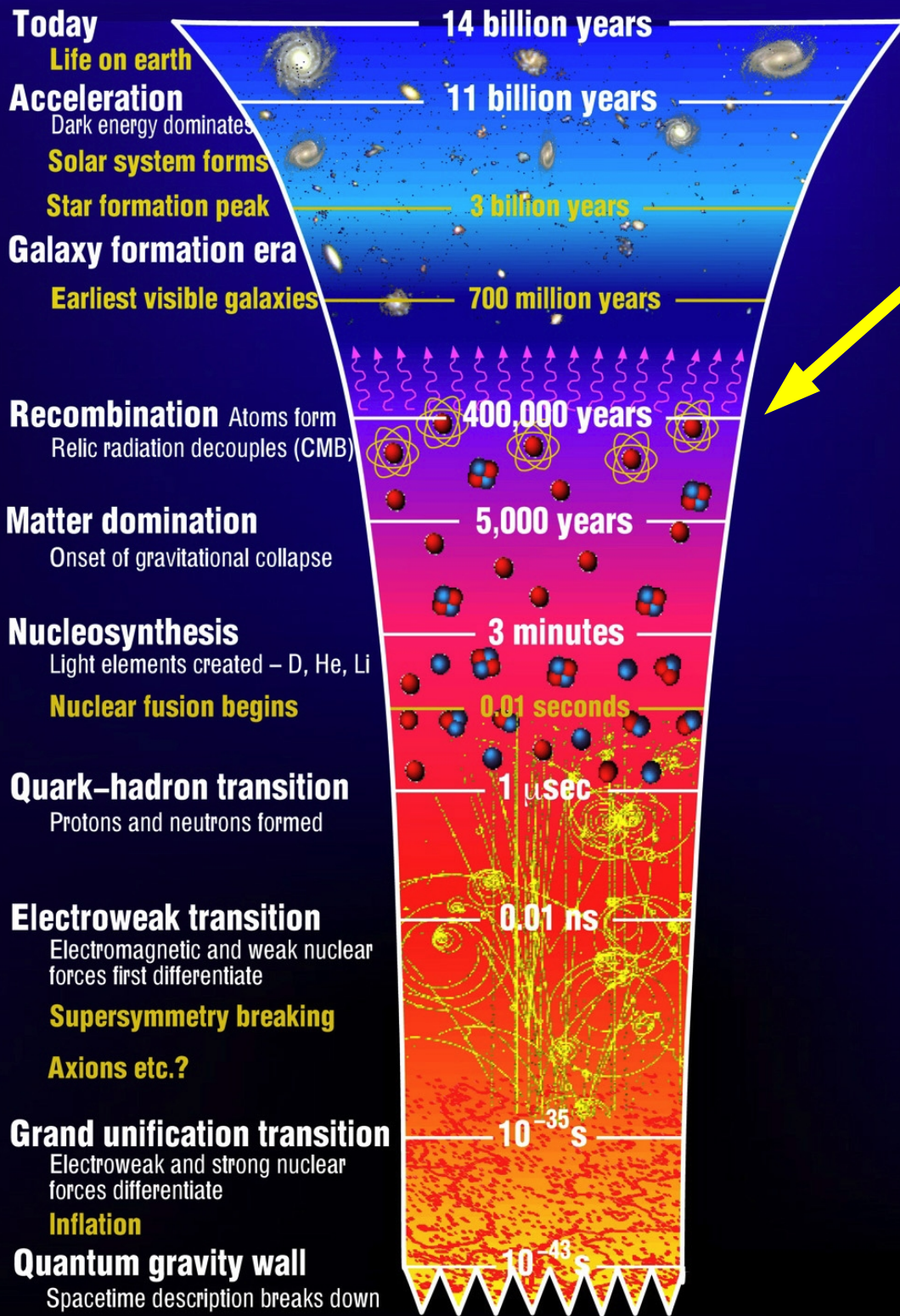
V čase $1\mu\text{s}$ od počiatku Všehomíra teplota poklesla natoľko, že silne interagujúce kvarky a gluóny strácajú voľnosť pohybu a začínajú vytvárať viazané stavy (p, n, ...)

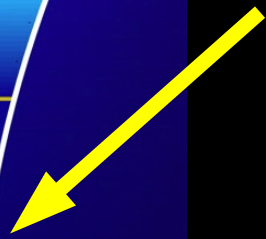

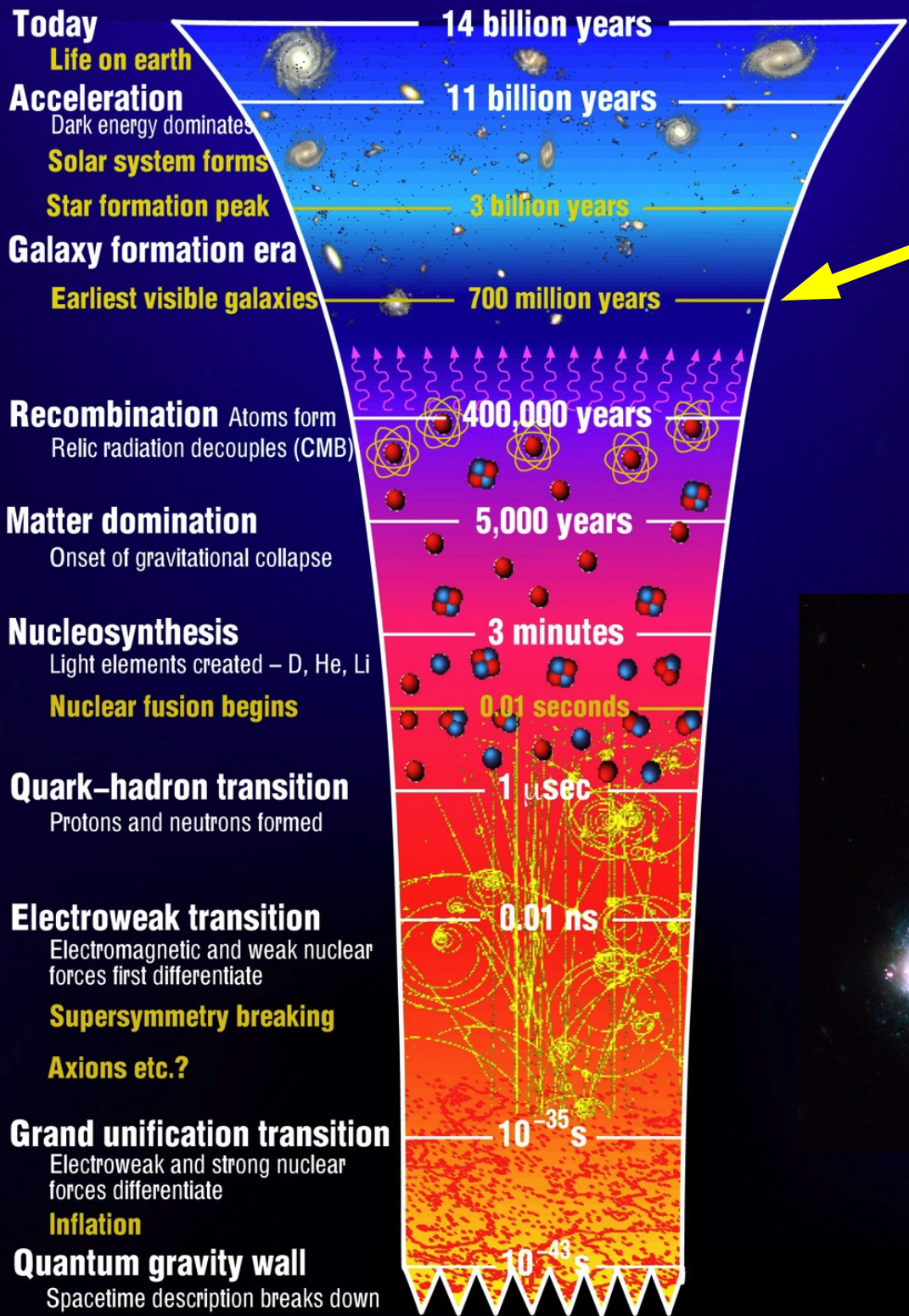
0.01s od počiatku
Všehomíra
sa naštartujú
procesy
nukleosyntézy
(fúzie)

a od 3 minúty
už sú prítomné
najľahšie jadrá
d, He, Li

Na prvé neutrálne atómy treba čakať 400 000 rokov

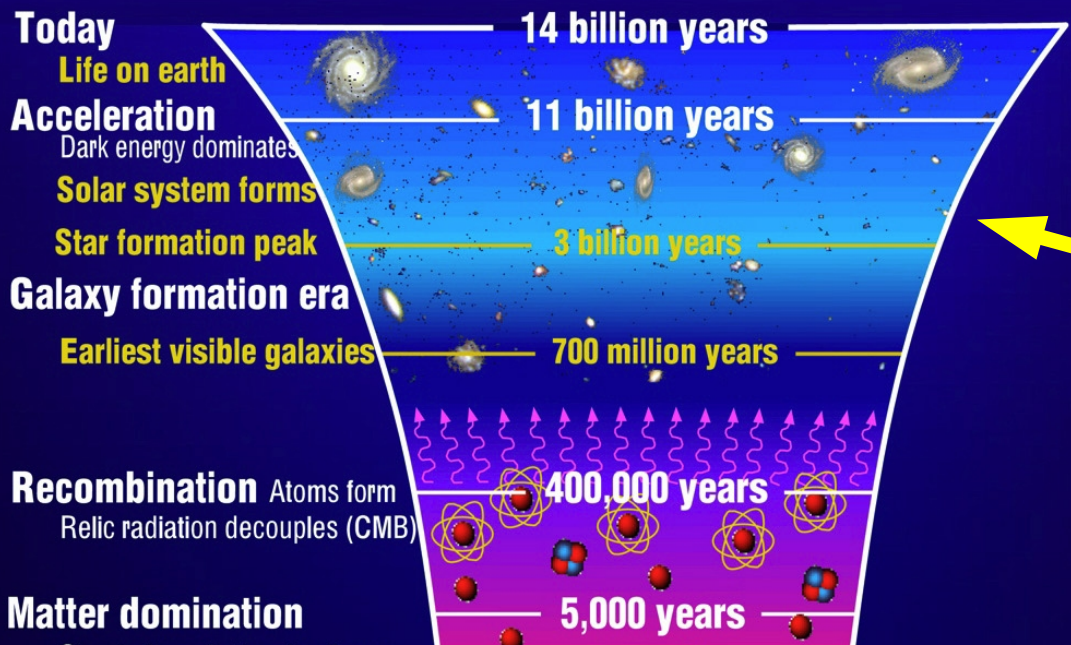

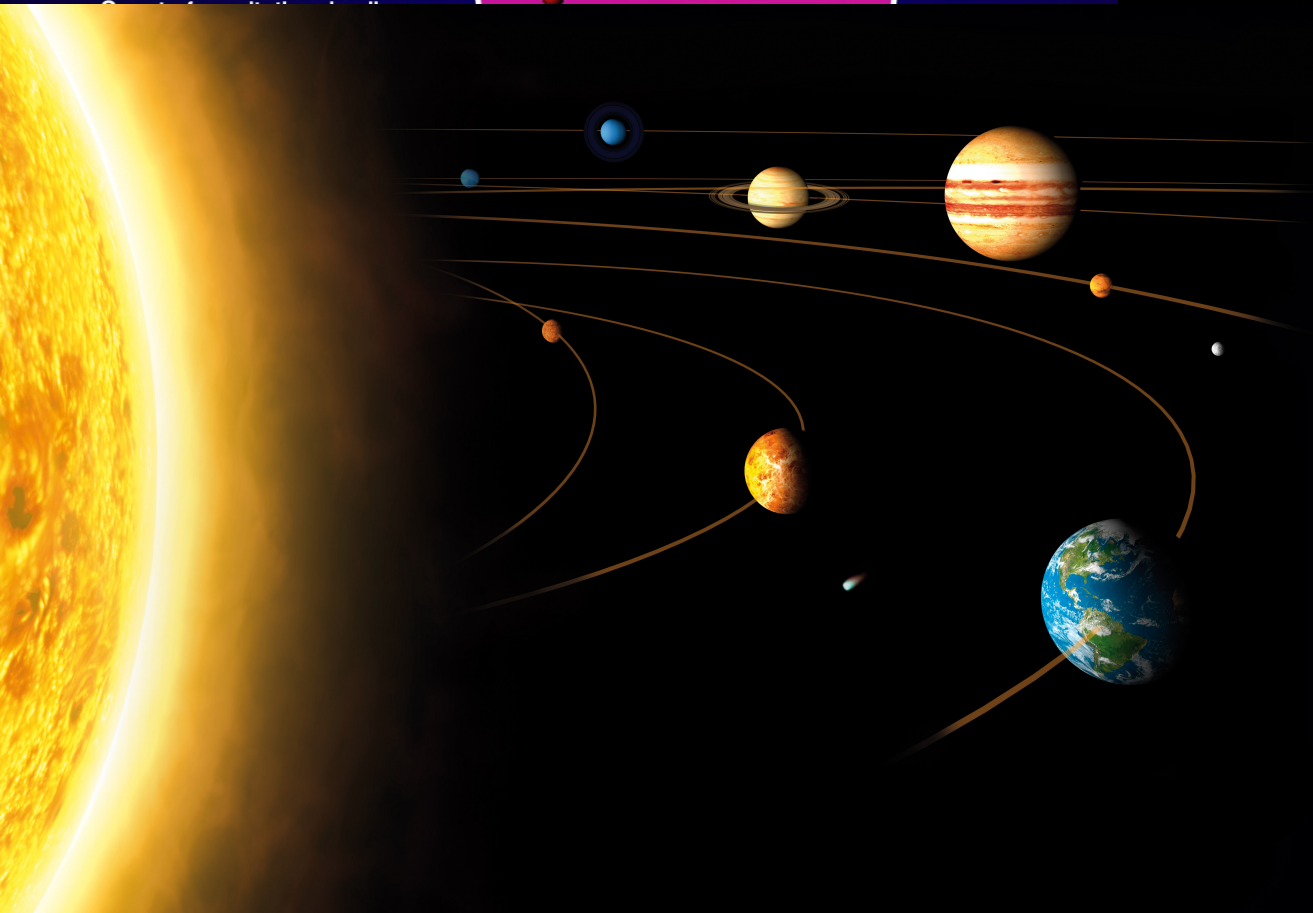
o 700 000 000 rokov
si náhodný pozorovateľ
môže všimnúť
zrod
prvých galaxií

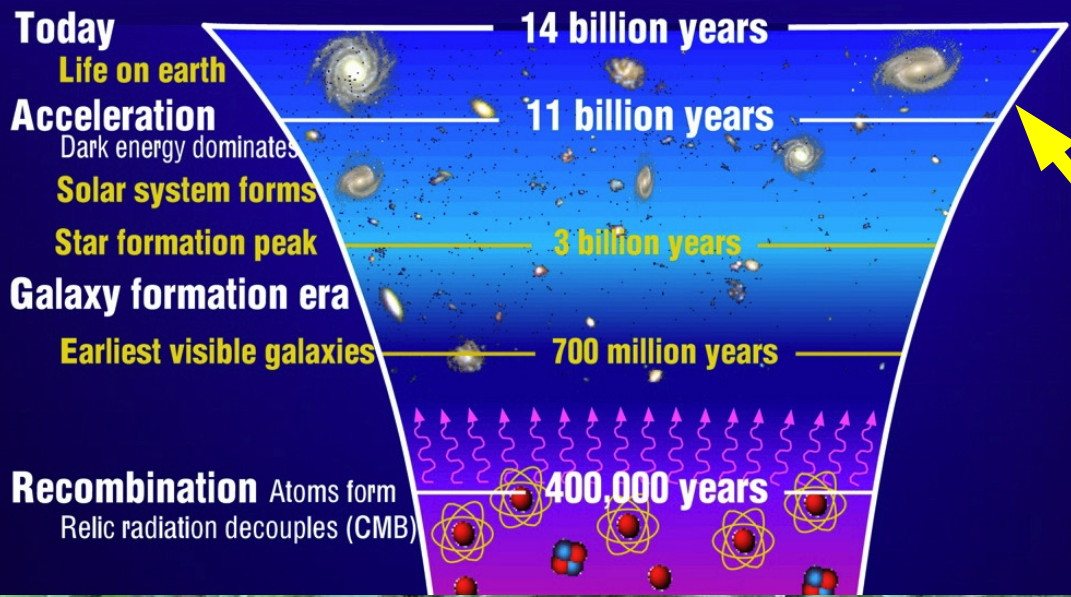

5 000 000 000 (miliárd)
rokov
po vzniku Vŕšehomíra
sa formuje
Slnečná sústava

o 10 000 000 000
(miliárd)
rokov od počiatku
sa o svoje práva
začínajú hlásiť
živé tvory na Zemi

Today
Life on earth
Acceleration

14 billion years

11 billion years

a 13.5 000 000 000
(miliardy)
rokov od veľkého BANG!!!
pozemšťania hľadajú
odpovede na otázky:

Kto sme?

Odkiaľ sme sa tu vzali?

Z čoho je zložený svet?

Ako toto všetko vzniklo?

A kde rastie sladký hrášok?

**K počiatkom Vesmíru:
Cesta tam a späť**

Kvarkovo-gluónová plazma

Protón - etalón mier a váh mikrosveta

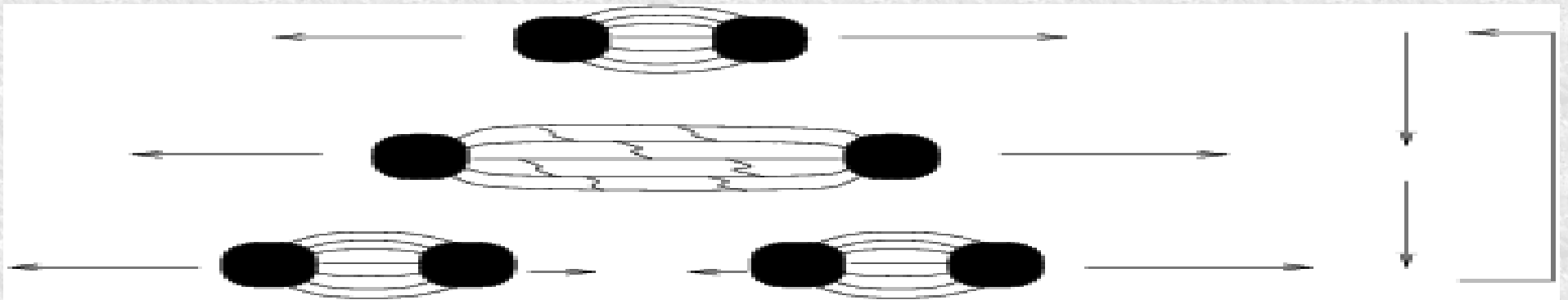
- **Dĺžka:** $1\text{fm} = 10^{-15}\text{m}$ je približne polomer protónu,
 $l = 1\text{fm}$
- **Čas:** doba potrebná na to, aby fotón (alebo čokoľvek, čo sa pohybuje rýchlosťou svetla) prekonala polomer protónu 1fm, t.j.
 $t = 1\text{fm}/c = 3.3 \times 10^{-24}\text{ s}$
- **Energia:** 1eV = energia ktorú získa nabitá častica s nábojom elektrónu ak preletí medzi doskami kondenzátora s napätím 1V,
Kľudová energia protónu
 $E_0 = m_p c^2 = 1.5 \times 10^{-10}\text{ J} = 0.94 \times 10^9\text{ eV} \sim 1\text{ GeV}$
- **Hmotnosť:** $m = 1\text{GeV}/c^2$ zodpovedá kľudovej energii 1GeV

Silná interakcia a kvarkový model

- Hlavné ingrediencie
  - **kvarky** - $1/3$ alebo $2/3$ náboja elektrónu, **spin** $1/2$, kombinácia ich kvantových čísel určuje kvantové čísla výsledných hadrónov.
  - **gluóny** - výmenné častice sprostredkujúce interakciu, **spin** 1 , elektricky neutrálne, nesú náboj silnej interakcie (farba, 8 rôznych stavov), nulová kludová energia
  - **farba** - náboj silnej interakcie, názov motivovaný rozkladom svetla: biela = **červená** + **modrá** + **zelená** alebo biela = farba + antifarba
  - náboj gluónu kombinuje **farbu**+**antifarbu**

- **Nabité gluóny**

- na malých vzdialenostiach (menej ako 1fm) $V \sim 1/r$
- na veľkých vzdialenostiach $V \sim r$ (dôsledok interakcií medzi gluónmi)

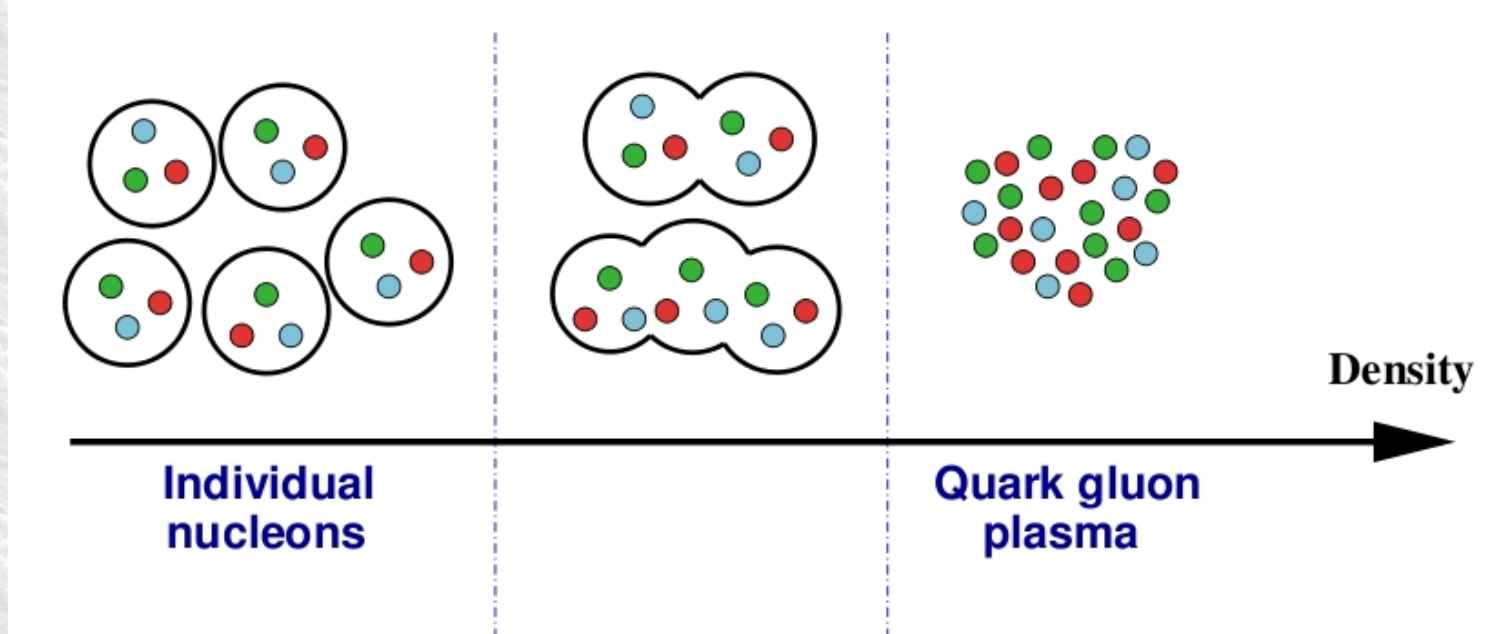
- ak energia v poli medzi vzd'alujúcimi kvarkami prevýši klúdovú energiu páru kvark-antikvark, premení sa energia na hmotu - základ mnohočasticovej produkcie
- “struna” - konce sú kvarky, pružinka je pole gluónov - ak ju roztrhnem dostanem dve struny s dvoma kvarkami na koncoch - osamotený kvark z nej nevytrhnem

Uväznenie kvarkov - confinement

- Kvarky sú uväznené v „bezfarebných” objektoch - hadrónoch
  - zo všetkých farebných kombinácií je iba jedna povolená
- Kvark je lokalizovateľný v **konečnom objeme**
  - polomer $\sim 1\text{fm}$
- Voľné kvarky existovať nemôžu
  - V prírode sú pozorované iba farebne neutrálne objekty - dobrá “výhovorka” pre to, že žiaden voľný kvark nenašli

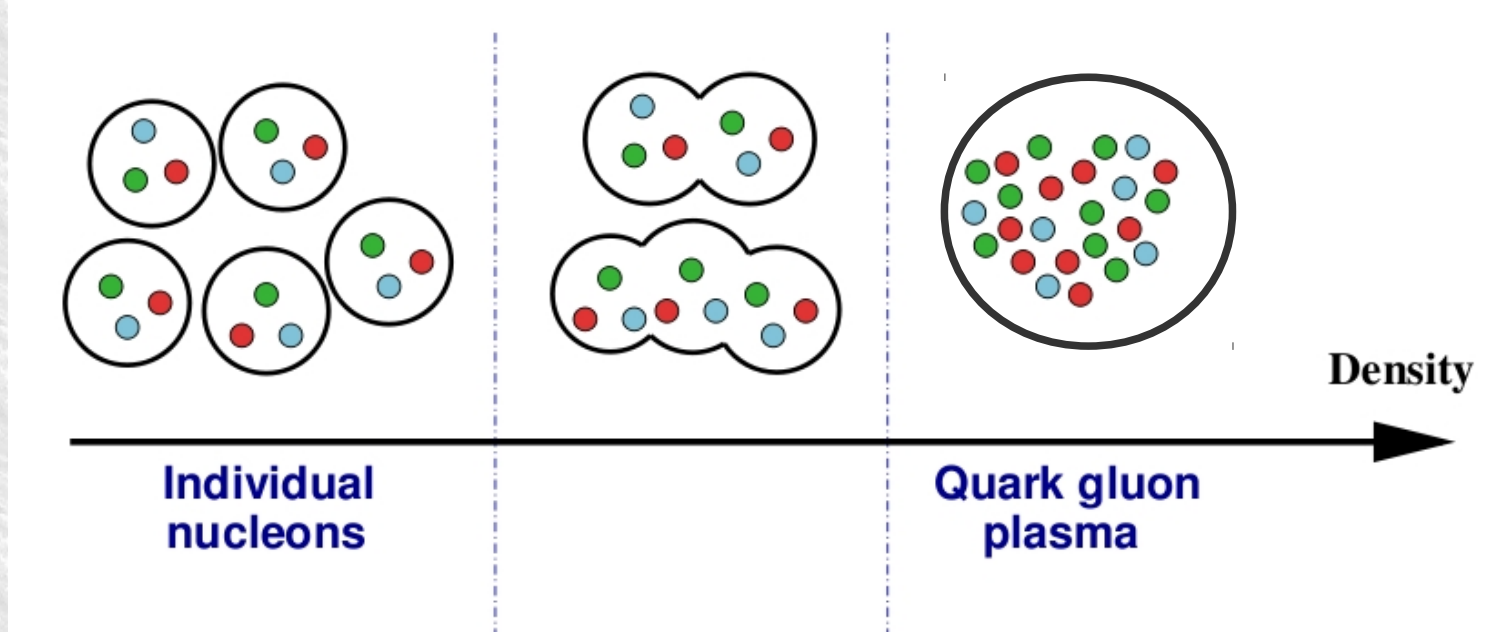

Oslobodenie kvarkov - deconfinement

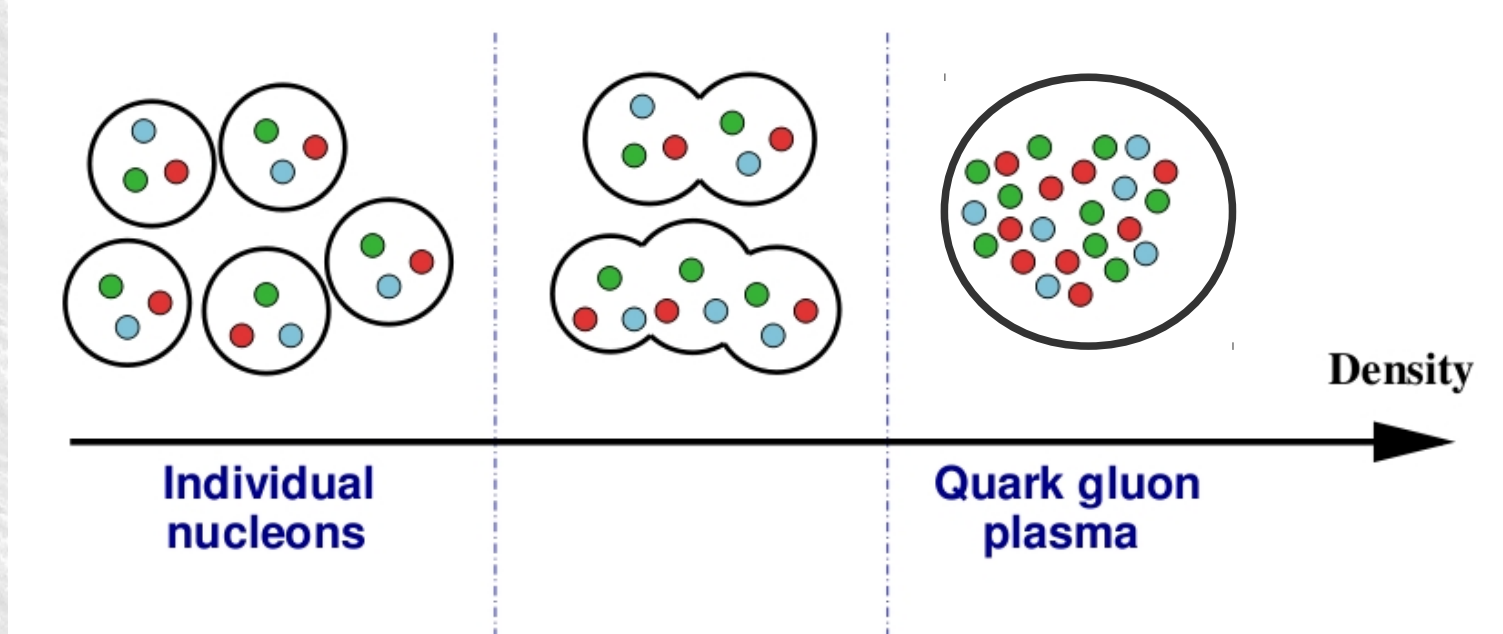
- Pri normálnej hustote jadrovej hmoty (3 kvarky v objeme protónu) je každý kvark presne lokalizovaný v svojom hadróne
- Zvyšovaním hustoty nukleónov, vlnové funkcie kvarkov jedného nukleónu (p, n) „zablúdia“ do objemu patriacemu druhému - kvarky začínajú zabúdať, kde majú domček
- Ďalším zvyšovaním hustoty sa nukleóny rozpustia, spoločný objem vyplnia voľné kvarky a gluóny

Oslobodenie kvarkov - deconfinement

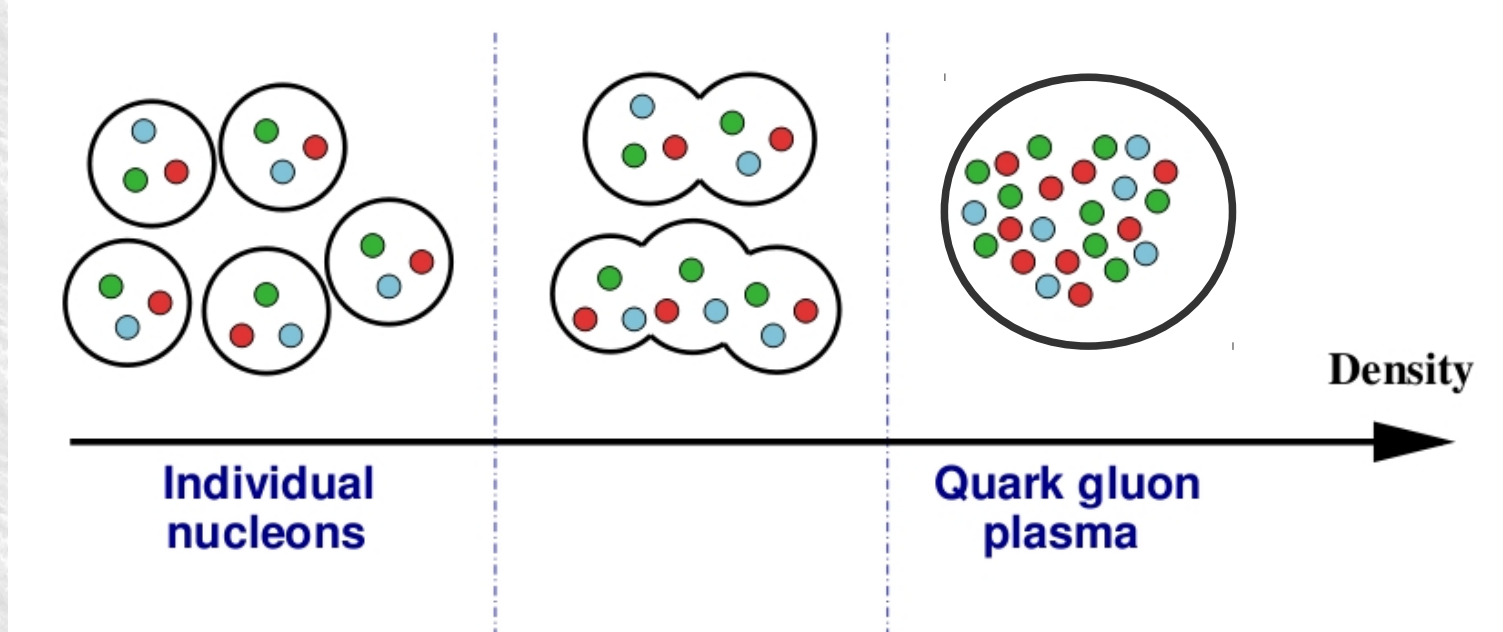
- Kvarky a gluóny sú voľné vnútri objemu omnoho väčšieho, ako je objem protónu
- nosiče silného náboja (farby) - kvarky a gluóny - sa voľne pohybujú, silný náboj môže prúdiť → **farebná vodivosť**
- analógia s **plazmou**: neutrálny plyn → excitácia a ionizácia → ióny a elektróny (nosiče náboja) sa voľne pohybujú, elektrický prúd tečie

Oslobodenie kvarkov - deconfinement

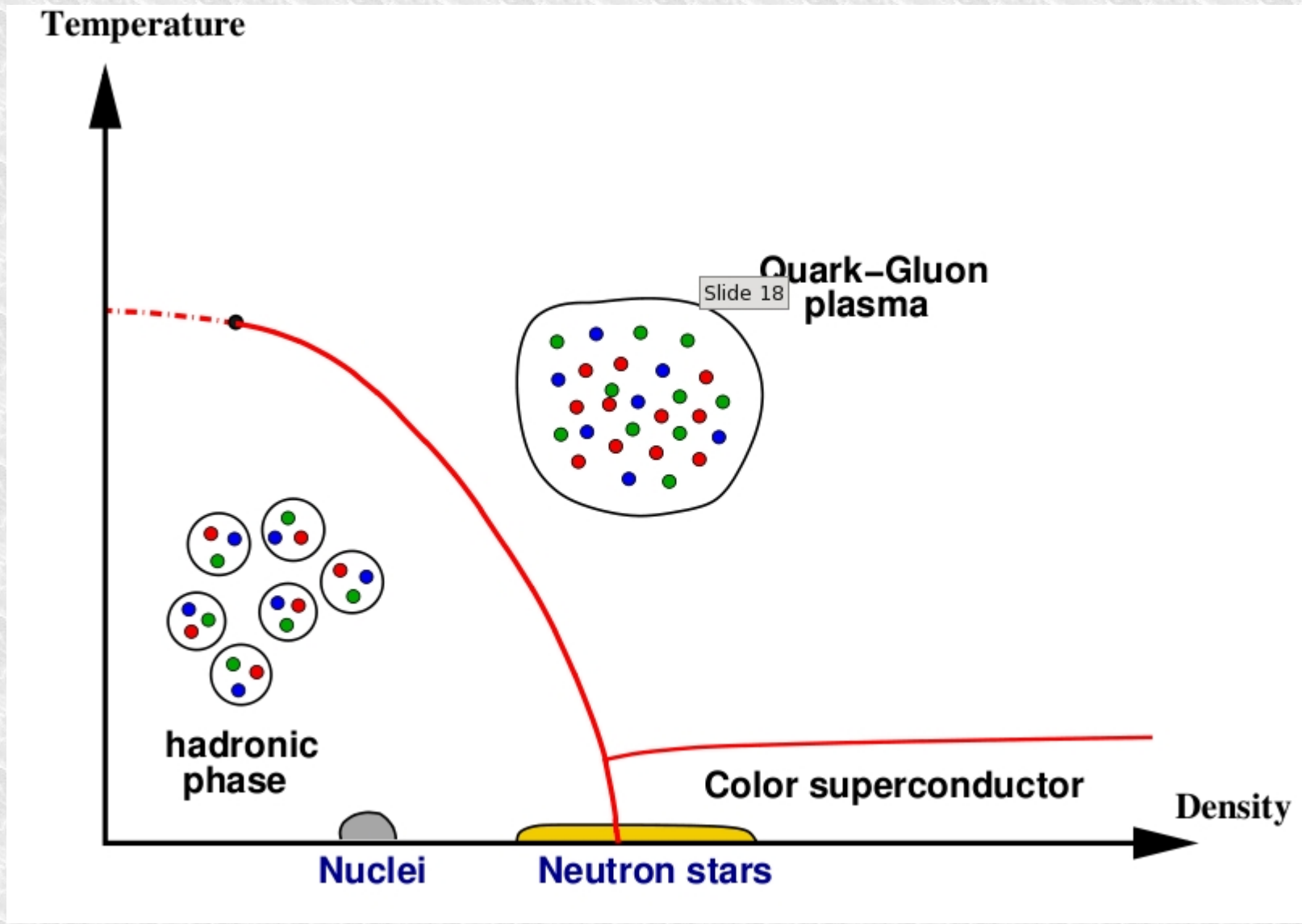
- Úplne na slobodu tie kvarky nevypustia
- ale aspoň im dajú možnosť sa poprechádzať po veeeel'mi veľkom väzeňskom dvore
- okolo $1\mu\text{s}$ po Veľkom Tresku bol tým "dvorom" celý Vesmír

Oslobodenie kvarkov - deconfinement

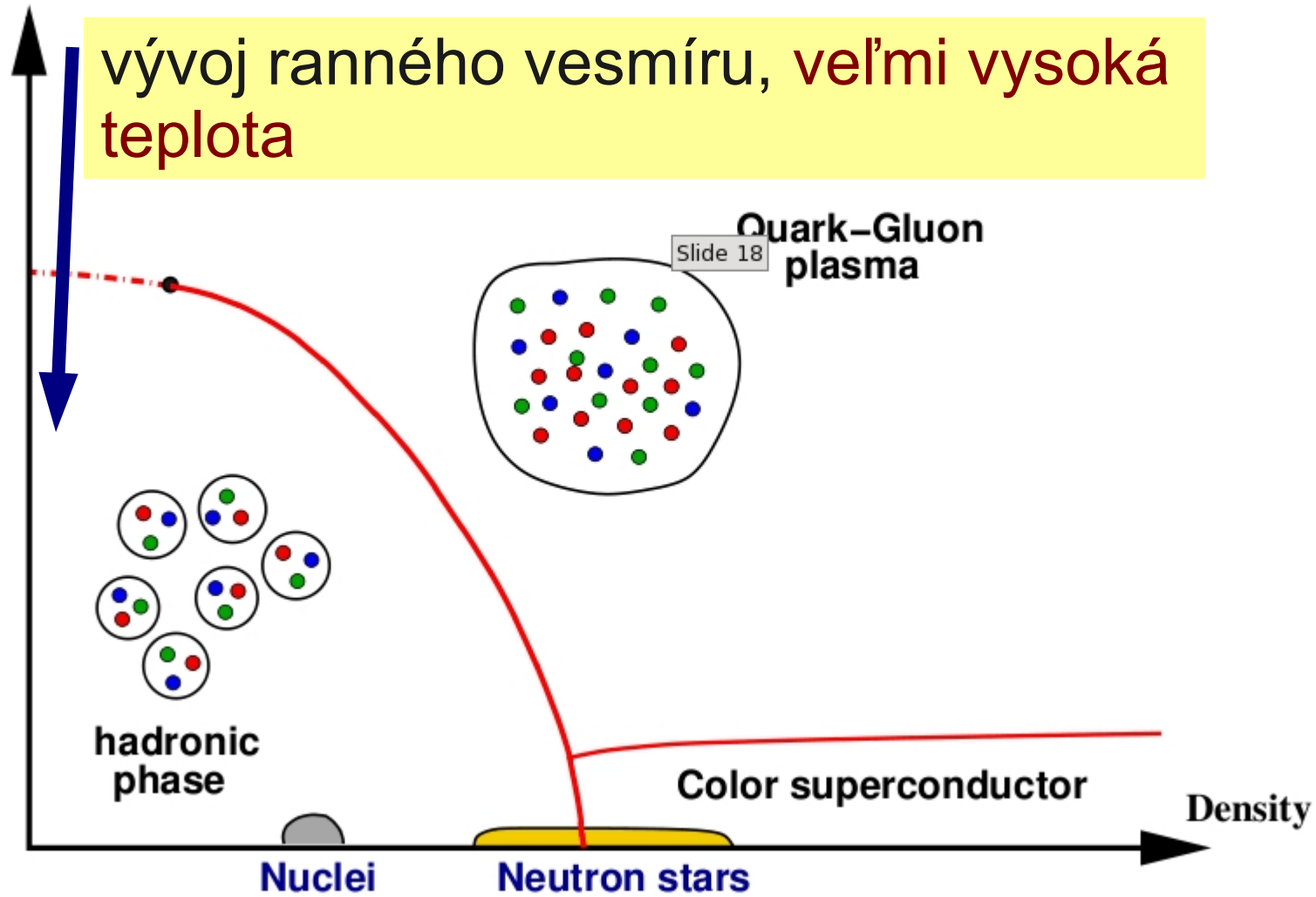
- **Kvarkovo-gluónová plazma (QGP)**
  - **Môžeme ju nájsť niekde v prírode?**
  - **Dá sa niečo také vyrobiť v laboratóriu?**
  - **Ako to aj vyrobíme, ako sa pozrieme na to, čo sme vyrobili (našli v prírode)?**

Fázový diagram QGP

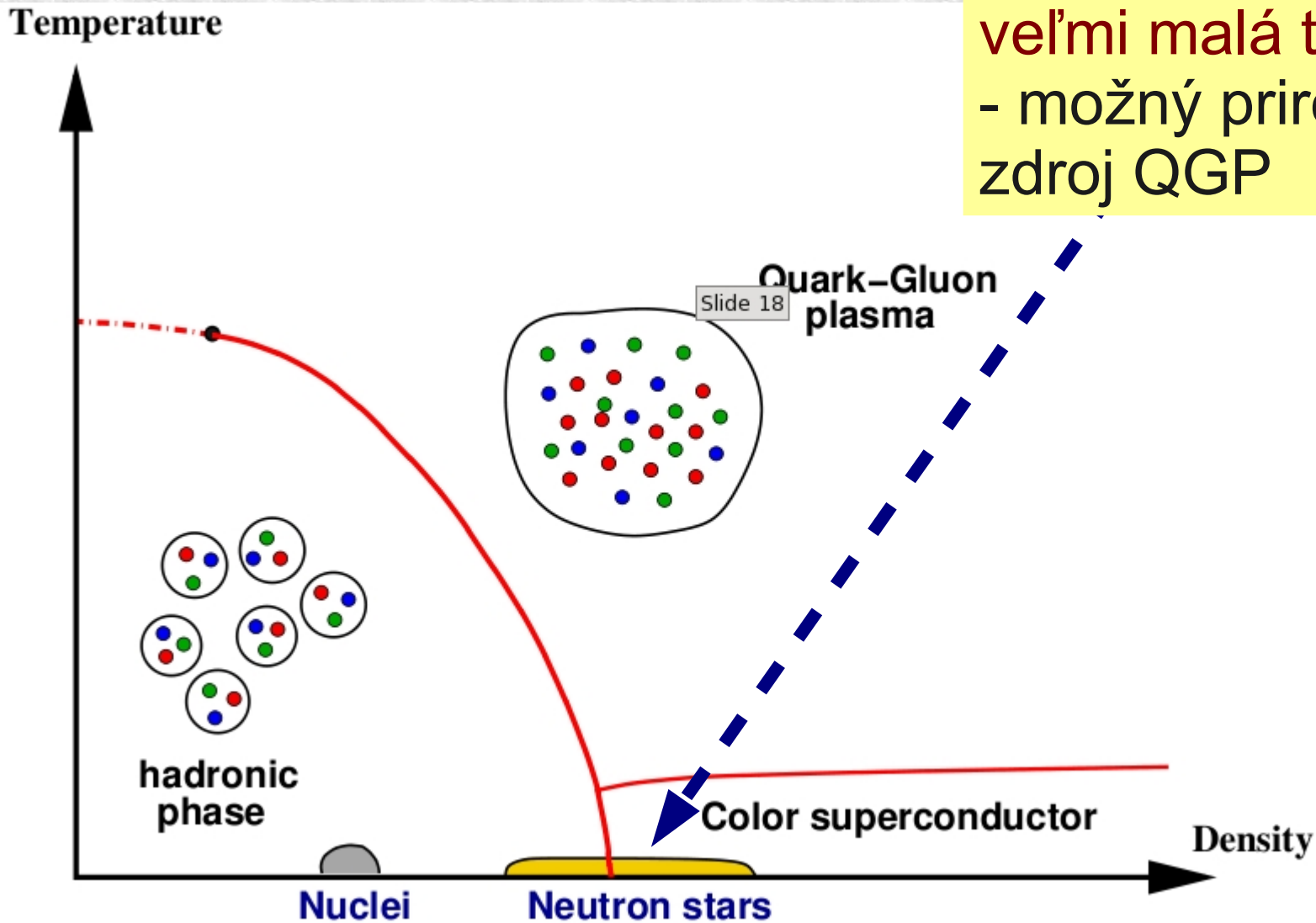
Fázový diagram QGP

Temperature

Fázový diagram QGP

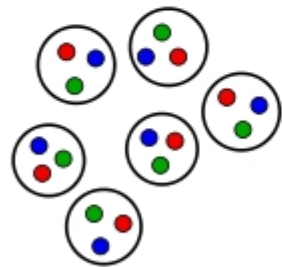
Jadrá neutrónových hviezd = vysoká hustota, veľmi malá teplota
- možný prirodzený zdroj QGP

Fázový diagram QGP

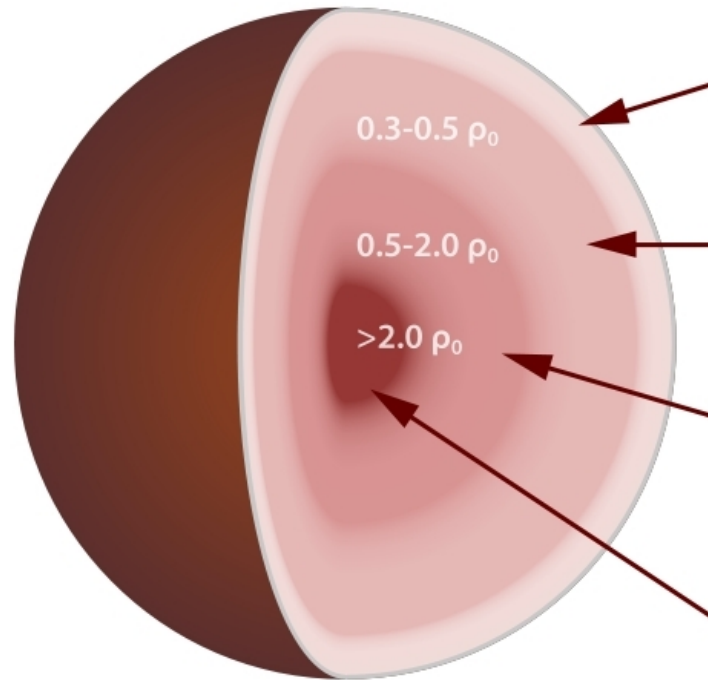
Jadrá neutronových hviezd - možný prirodzený zdroj QGP

Temperature

hadronic phase

Nuclei

outer crust 0.3-0.5 km
ions, electrons

inner crust 1-2 km
electrons, neutrons, nuclei

outer core ~ 9 km
neutron-proton Fermi liquid
few % electron Fermi gas

inner core 0-3 km
quark gluon plasma?

Color superconductor

Density

Neutron stars

**To je všetko pekné,
ale ranné štádium vesmíru sme nestihli
a neutrónové hviezdy
ani cez telešoping nekúpime**

Výroba a pozorovanie QGP v laboratóriu

Zrážky ultrarelativistických t'azkých iónov

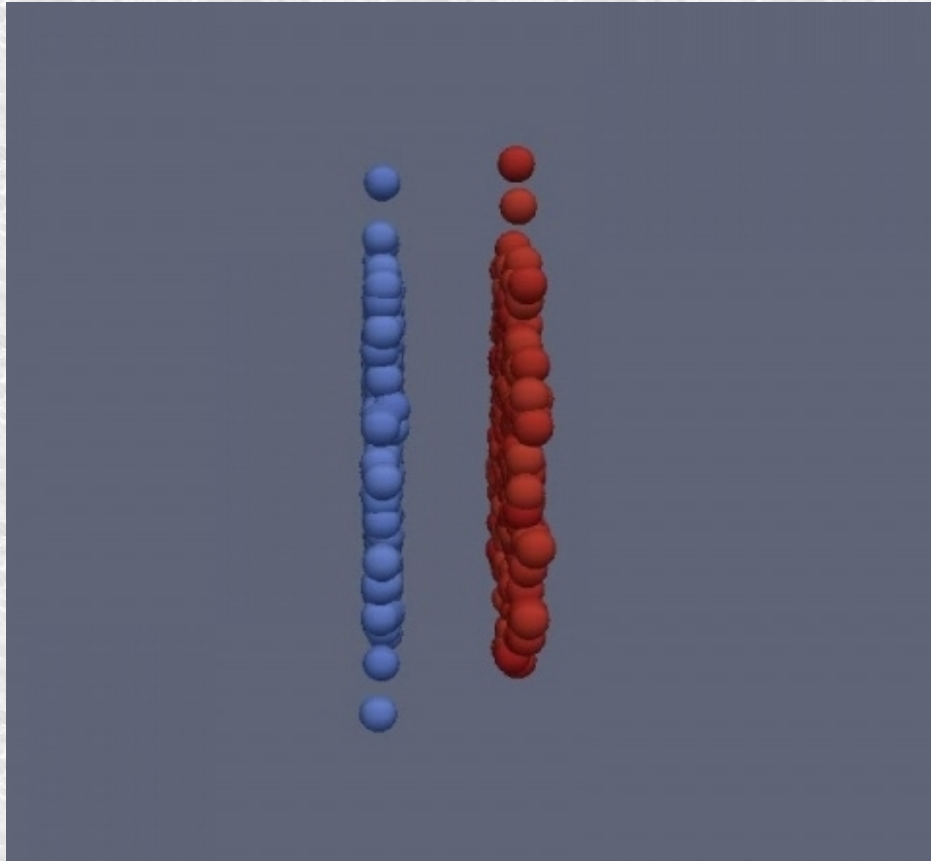
Ingredienty k výrobe QGP

- **čo najviac jadrovej hmoty v kompaktnom balení** - tu nič lepšie ako **jadro** nejakého ťažkého, stabilného **atómu** nenájdeme
- **nahrievadlo a stláčadlo** - urýchliť a zraziť
  - v dlhodobej perspektíve chceme preskúmať čo najviac z fázového diagramu
  - väčšia energia → väčšia teplota, menšia baryónová hustota
  - menšia energia → menšia teplota, väčšia baryónová hustota
  - zraziť treba tak, aby čo najviac jadrovej hmoty pocítilo zrážku
    - alebo nájsť spôsob, ako zo všetkých prípadov vybrať tie správne zrazené

- **Ultrarelativistická energia**

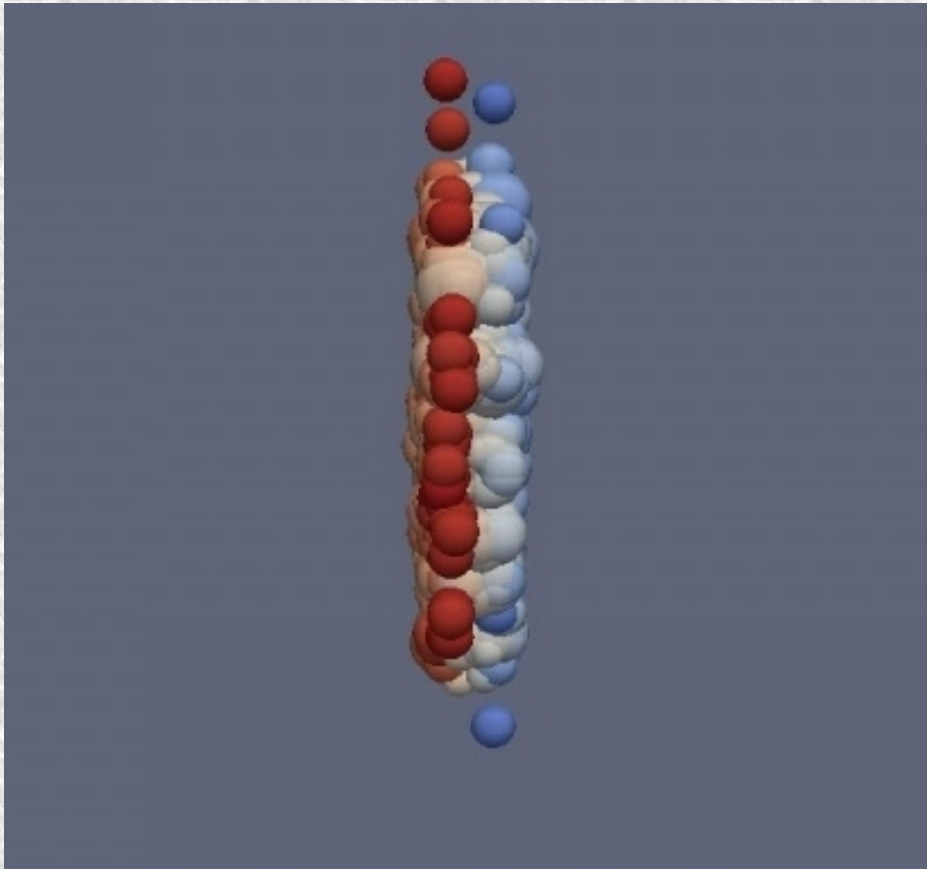
- **ultrarelativistická energia** = kludová energia je zanedbateľná v porovnaní s celkovou energiou objektu
- **RHIC:** 200 GeV/nn v c.m.s. (100 GeV/A zväzok)
- **LHC:** 2760 GeV/nn , dosiahnuté
5500 GeV/nn , plánované
- Čím vyššia energia zrážky, tým viac sa môžeme priblížiť k podmienkam panujúcim v rannom vesmíre
- **Ťažké ióny** = najťažšie jadrá, ktoré dokážeme urýchliť na *ultrarelativistické energie*
  - **RHIC:** Au+Au
  - **LHC:** Pb+Pb

Zrážka ťažkých iónov - pred zrážkou

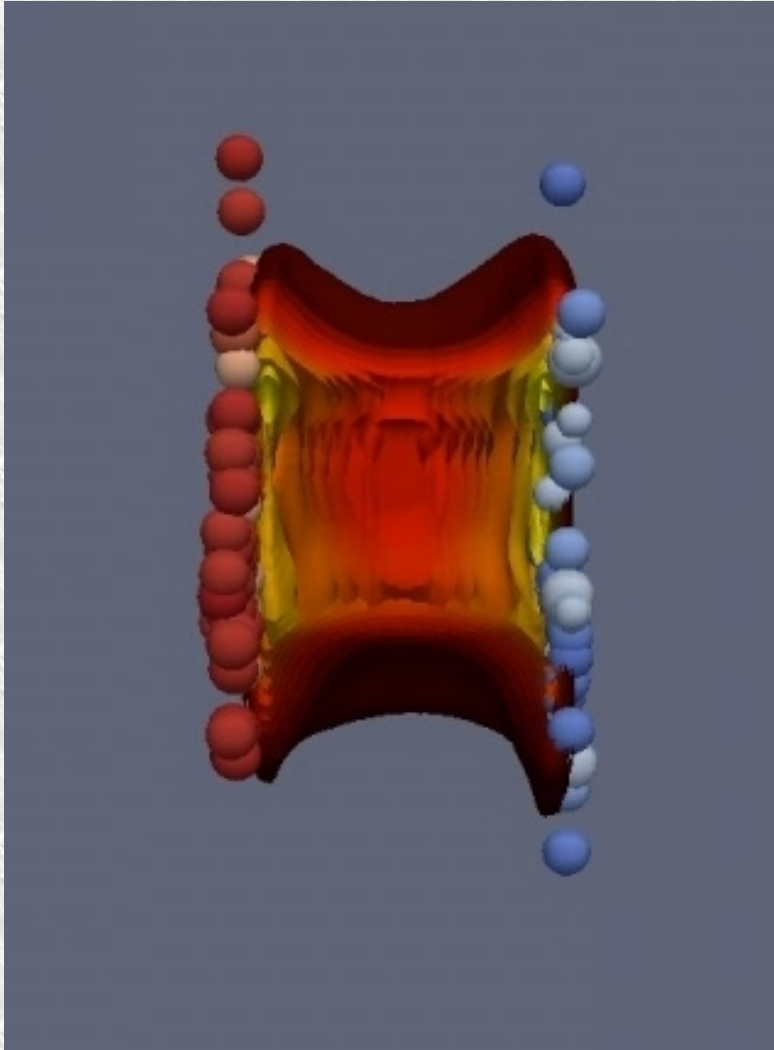
- **lorentzovsky kontrahované jadrá**
  - preto sú placaté
- letia si spokojne proti sebe a zatiaľ sa nič nedeje

Zrážka ťažkých iónov - kontakt

- jadrá sa zrazili
- veľké množstvo **individuálnych** zrážok p-p, p-n, n-p, n-n
- v každej sa produkujú nové častice
- **obmedzený priestor - stláčanie jadrovej hmoty**
- **časť energie pôvodných jadier sa uvoľní do malého priestoru - nahrievanie**

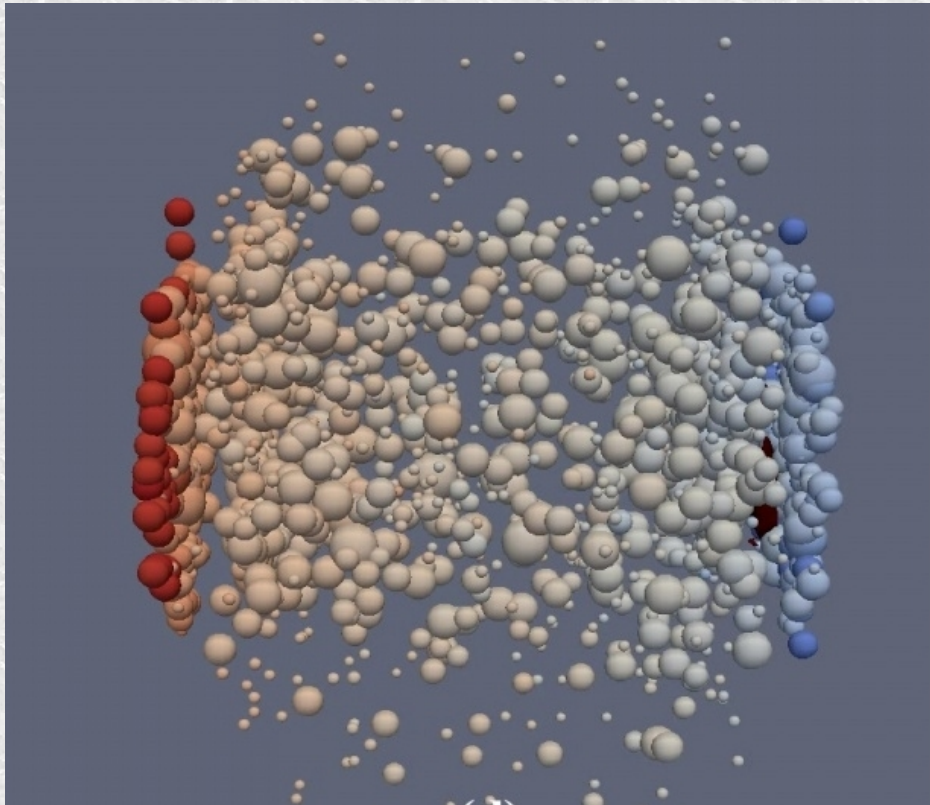
Zrážka ťažkých iónov - horúca fáza

V tejto fáze sa vytvárajú kvantové čísla - podivnosť - neprítomné v pôvodných jadrách

- niekoľko pôvodných nukleónov sa vyhlo zrážke - **spektátory**
- ostatné - **participanti** - mnohonásobnými zrážkami vytvorili hustú a horúcu kvapku vysoko excitovanej jadrovej hmoty
- horúci objem expanduje
- ak boli dosiahnuté potrebné podmienky, tu mohlo dôjsť k fázovému prechodu na QGP
- mnohonásobné zrážky - kolektívny pohyb
- ustanovená chemická a tepelná rovnováha

Zrážka ťažkých iónov - zamrznutie

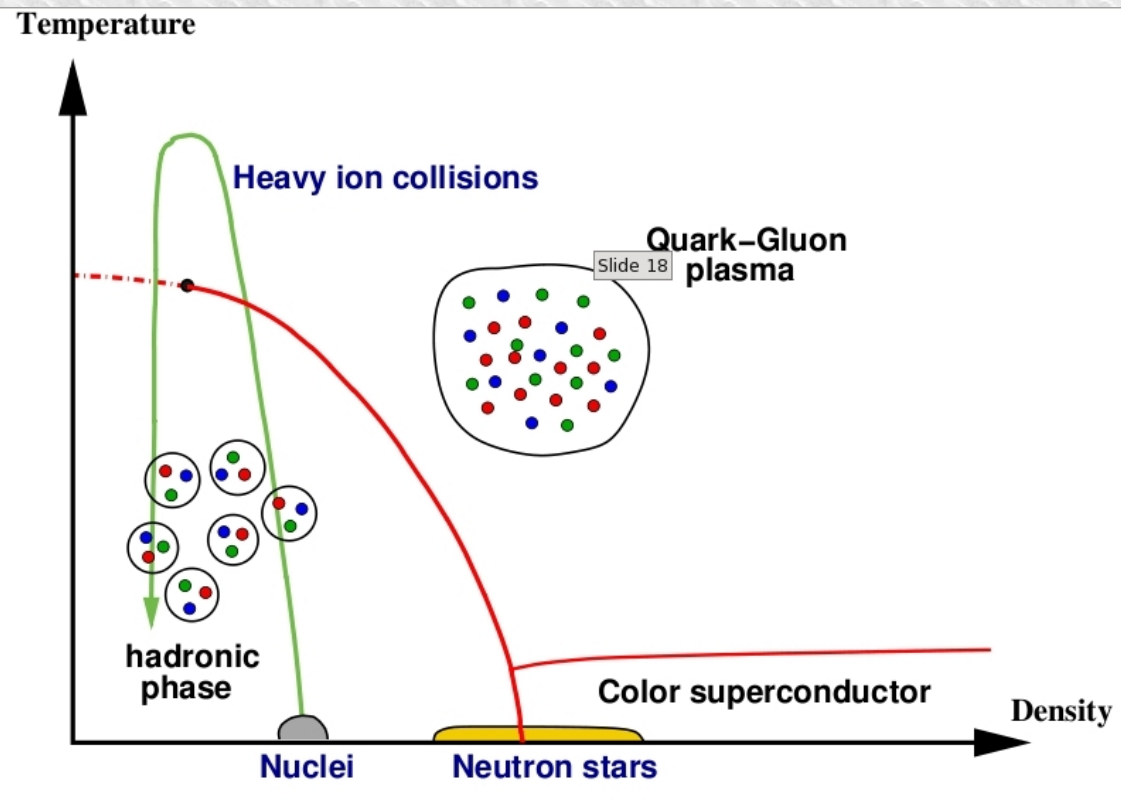
Kinematické charakteristiky hadrónov odrážajú parametre (T, ...) tepelného zmrznutia

- nabudená hustá a horúca kvapka expanduje a ochladzuje sa
- prípadné voľné kvarky a gluóny kondenzujú na hadróny
- chemické zloženie systému (početnosti jednotlivých druhov hadrónov) sa už nemení
- tepelný pohyb pokračuje pokým sa systém nestane natoľko riedkym, že kolektívny pohyb ustane a každý si letí kam chce - **tepelné zmrznutie**

Zrážka na fázovom diagrame

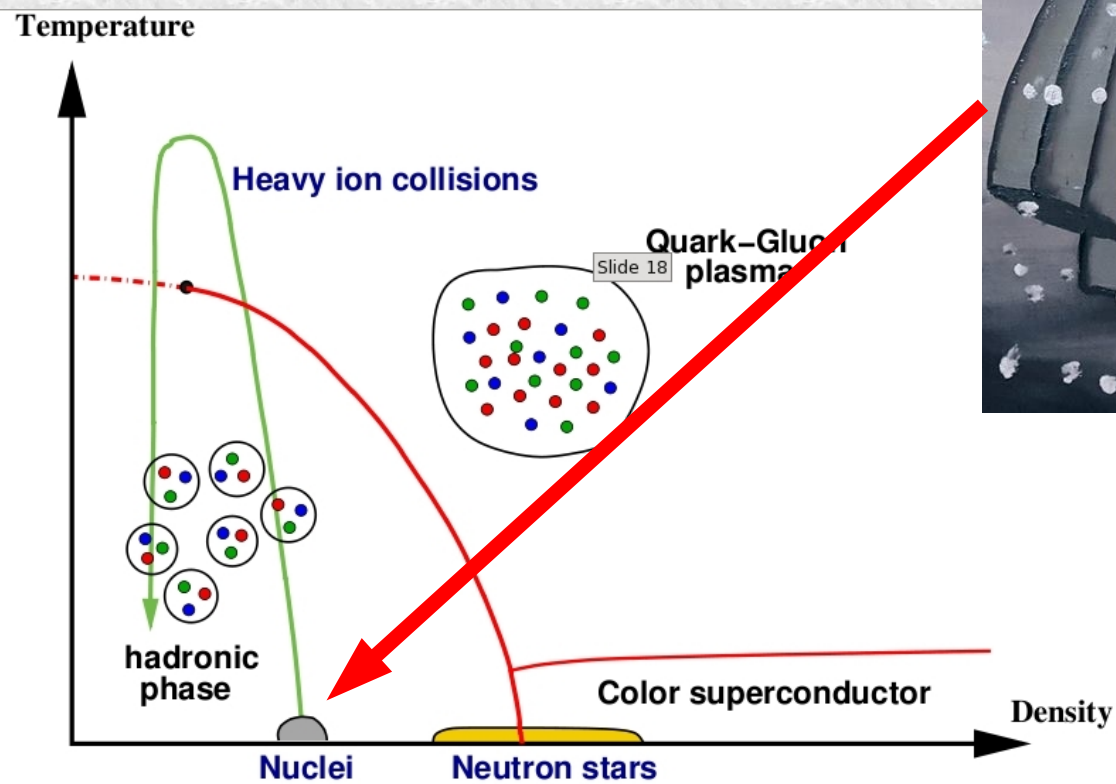
- Cieľom zrážky je prekročiť hranicu fázového prechodu a udržať kvapku hustej a horúcej jadrovej hmoty **dostatočne dlho na to, aby sa QGP stihla prejavit'**

Fázový diagram slúži ako cestovná mapa

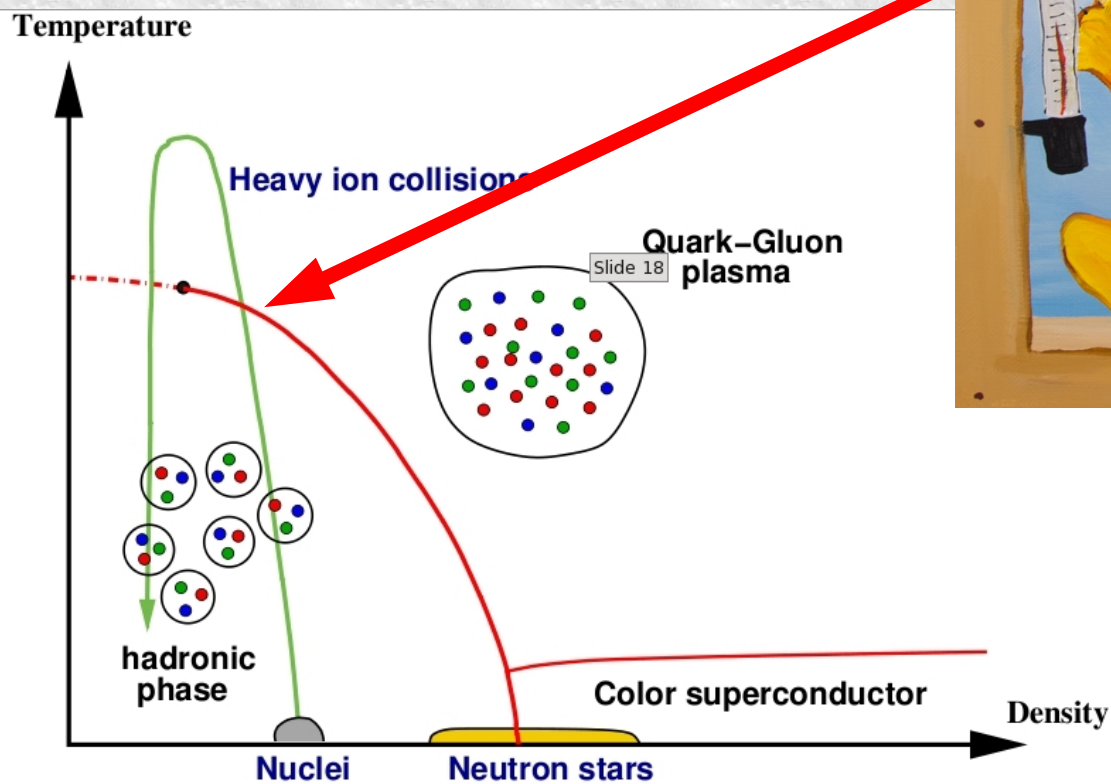
Zrážka na fázovom diagrame

Pred zrážkou sú všetky kvarky viazané v **protónoch** a **neutrónoch** tvoriacich zrážajúce sa jadrá

Zrážka na fázovom diagrame

V početných p-p, p-n, n-n zrážkach sa uvoľní veľké množstvo energie vďaka čomu dôjde k zahriatiu jadrovej hmoty

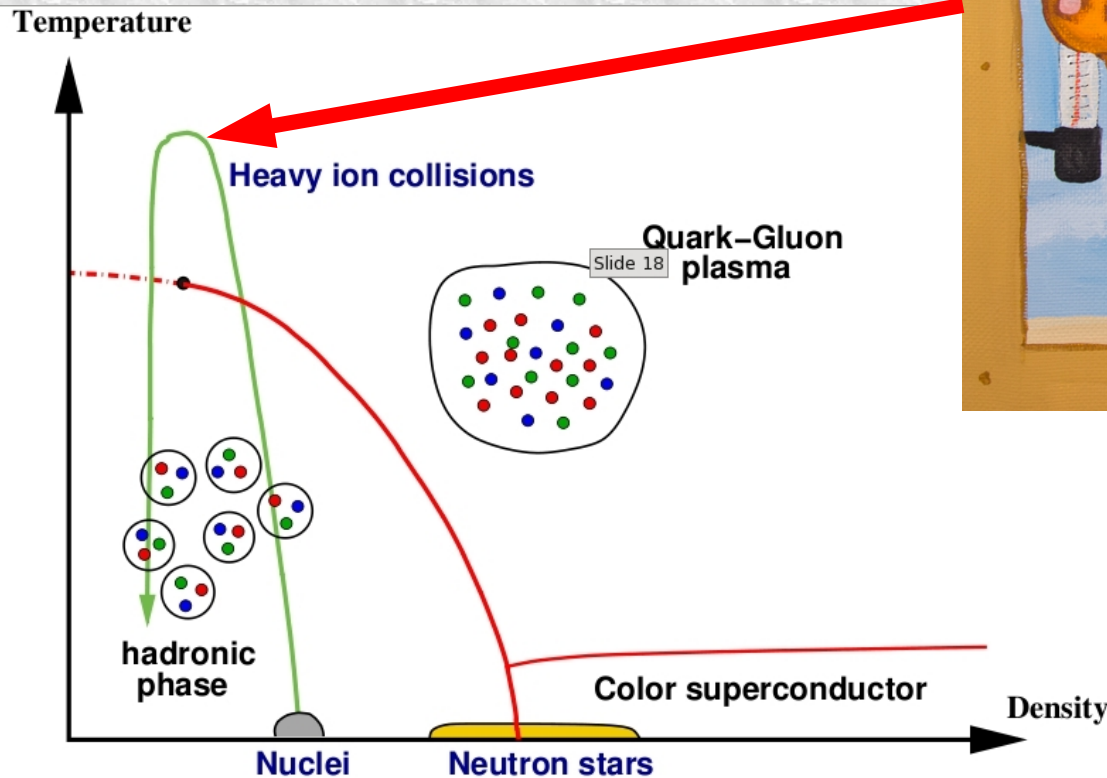

Teplota je dostatočne vysoká na to, aby sa individuálne kvarky "oslobodili" a vydali sa na cestu v čase späť k počiatku Všetomíra

Zrážka na fázovom diagrame

Husté kvarkovo-gluónové médium sa ďalej zahrieva a expanduje

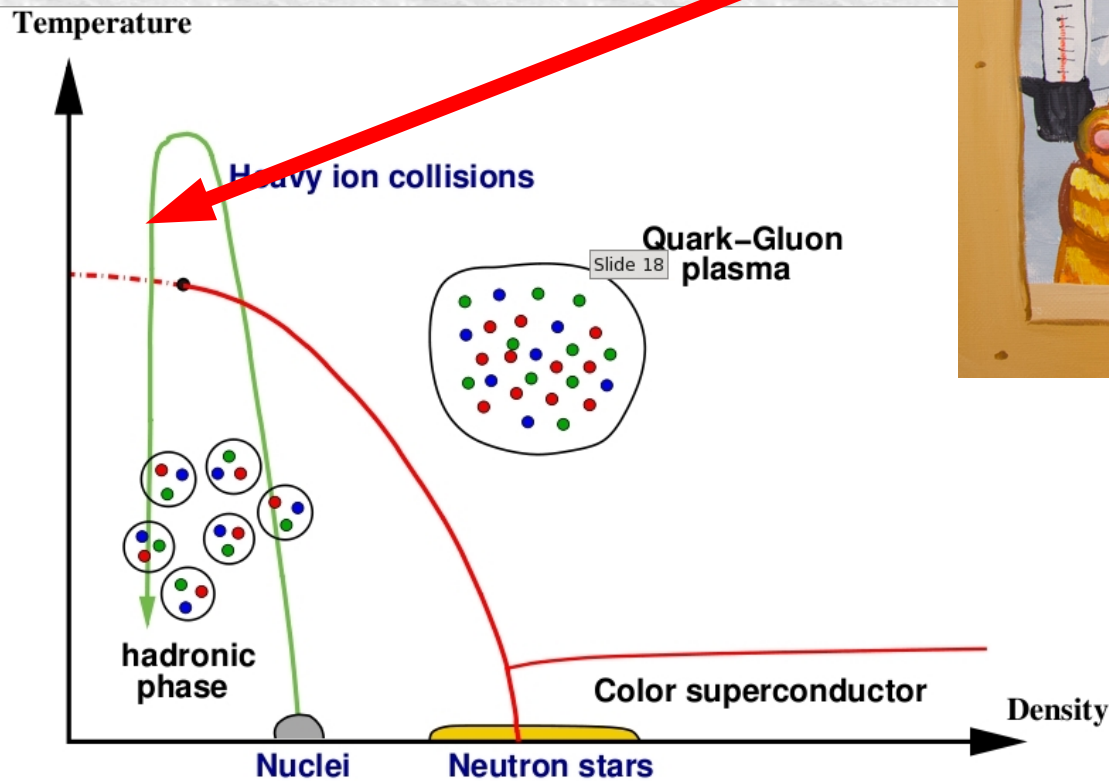
Približujeme sa prostrediu asi 1 μ s starého Vesmíru

Kvarky a gluóny v hustom horúcom prostredí silne interagujú

Zrážka na fázovom diagrame

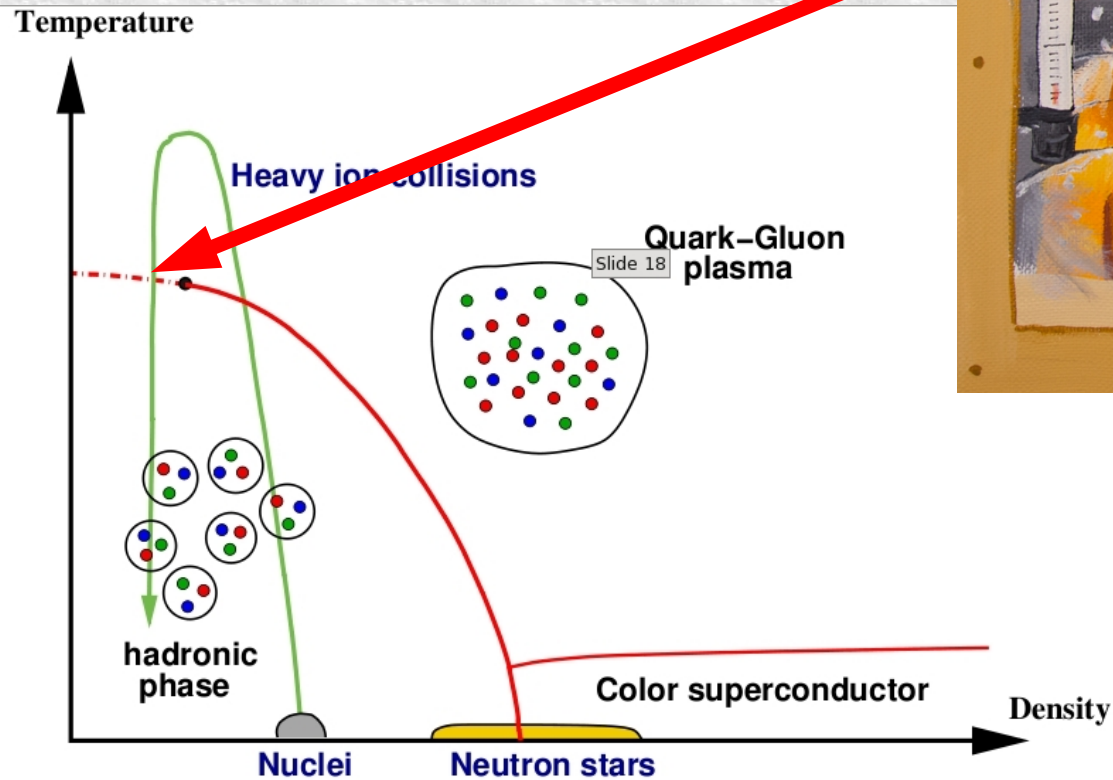
Husté kvarkovo-gluónové prostredie expanduje a ochladzuje sa

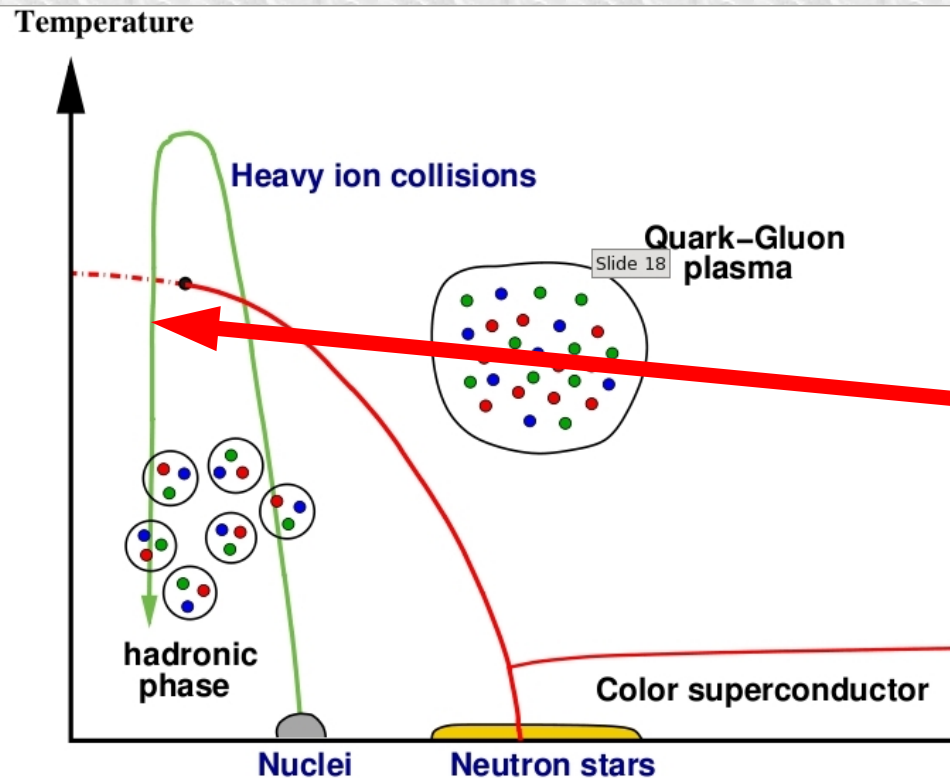
Hustota prostredia je menšia, počet vzájomných inerakcií kvarkov a gluónov klesá

Zrážka na fázovom diagrame

Ďalšia expanzia ďalej znižuje teplotu.
Pôvodne veľmi horúci systém sa opäť ochladí natoľko, že existencia voľných kvarkov je nemožná

Zrážka na fázovom diagrame

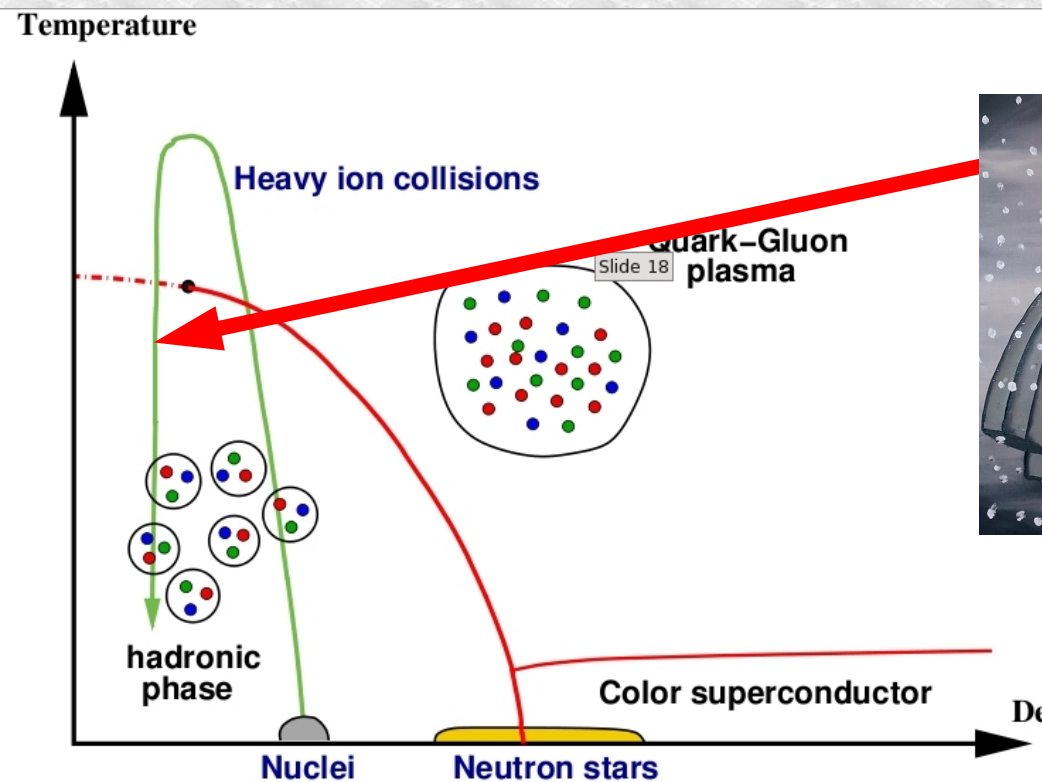

Teplota poklesla pod kritickú hodnotu. Kvarky a gluóny ďalej nemôžu existovať ako voľné častice

Nejaký čas ešte bezfarebné hadróny vzájomne interagujú, systém ďalej expanduje, až kým vzájomné zrážky neustanú

Zrážka na fázovom diagrame

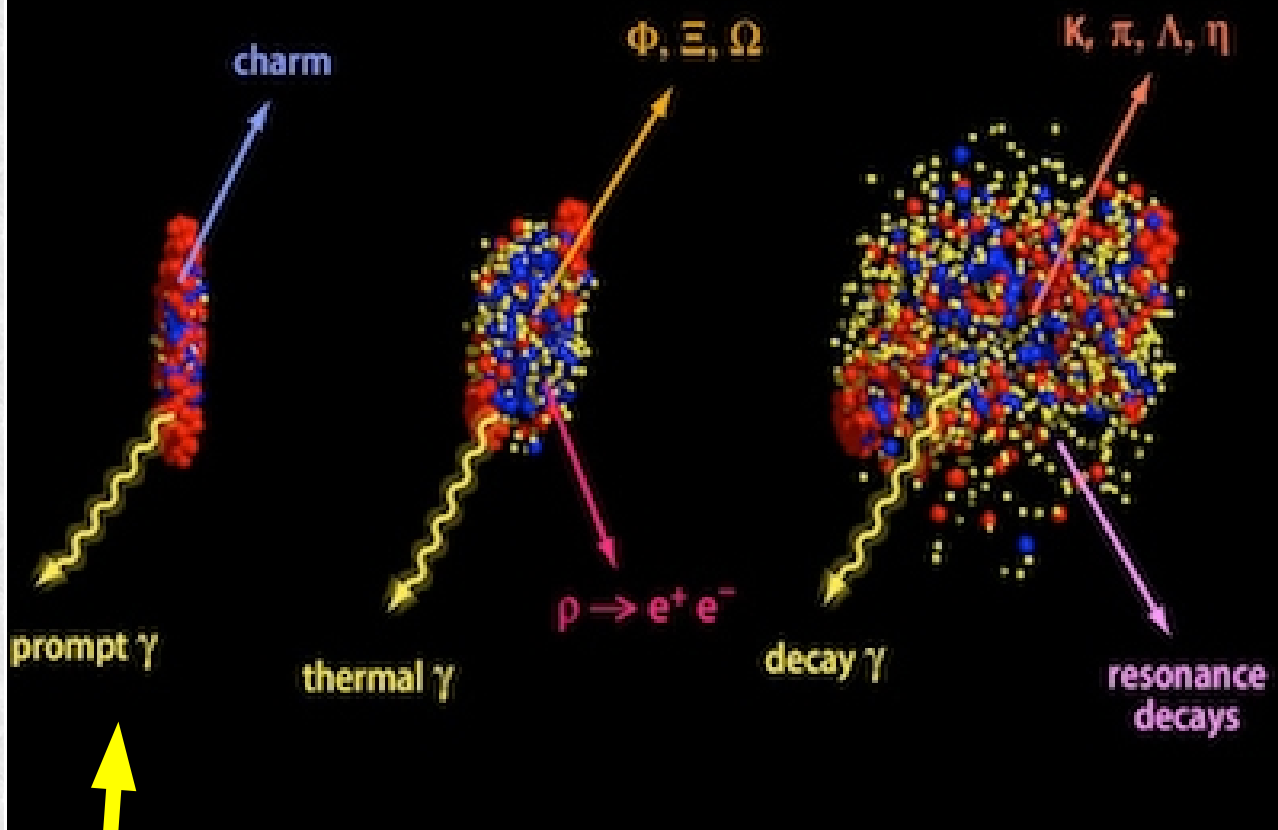

Keď všetky vzájomné zrážky ustanú, každá z tisícok rôznych elementárnych častíc zrodených v zrážke si odnáša svoje jedinečné spomienky na cestu k počiatkom Vesmíru a späť

- Celý proces zrážky dvoch ťažkých jadier, pri ktorých dôjde k fázovému prechodu do QGP + následné ochladenie a hadronizácia trvá rádovo iba niekoľko **fm/c** ($\sim 10^{-23}$ s), takže priamo pozorovať nič nemôžeme
- V 80-tych rokoch XX storočia boli navrhnuté vhodne zvolené “**znamenia**” (*signatúry*), ktoré môžu vydať svedectvo o fázovom prechode a o vlastnostiach hmoty na “druhej strane”
- Rôzne druhy častíc si pamätajú časť spoločného príbehu - spolu pomôžu zrekonštruovať históriu zrážky dvoch ultrarelativistických ťažkých iónov

Signatúry QGP

Spomienky si zachovajú ťažké kvarky,
energetické fotóny...

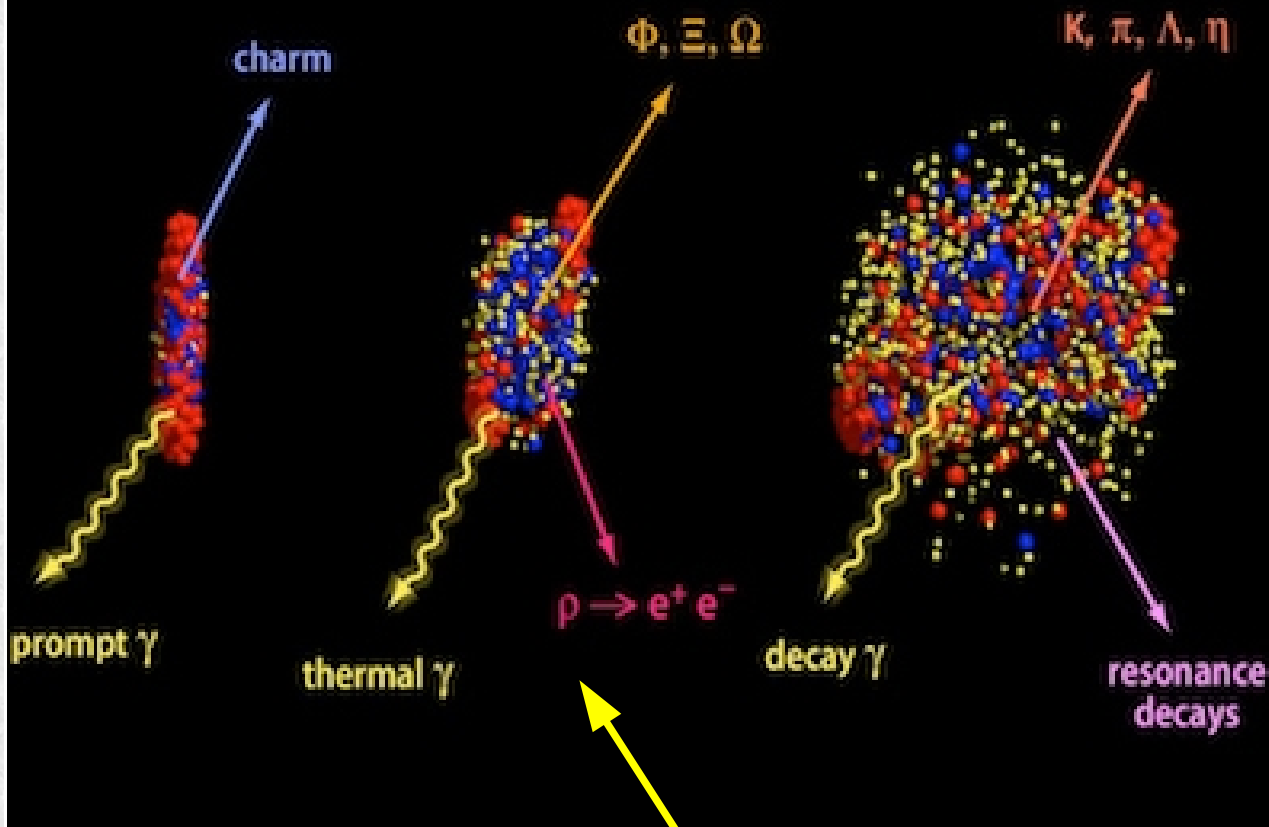
Kontakt jadier,
individuálne
zrážky nukleónov
pri energii projektilov

Signatúry QGP

Spomienky na hustú QGP si odnášajú elektromagnetické častice
 e , μ , fotóny...

QGP a rannú fázu kolektívneho pohybu si pamätajú ťažké hadróny obsahujúce niekoľko podivných kvarkov

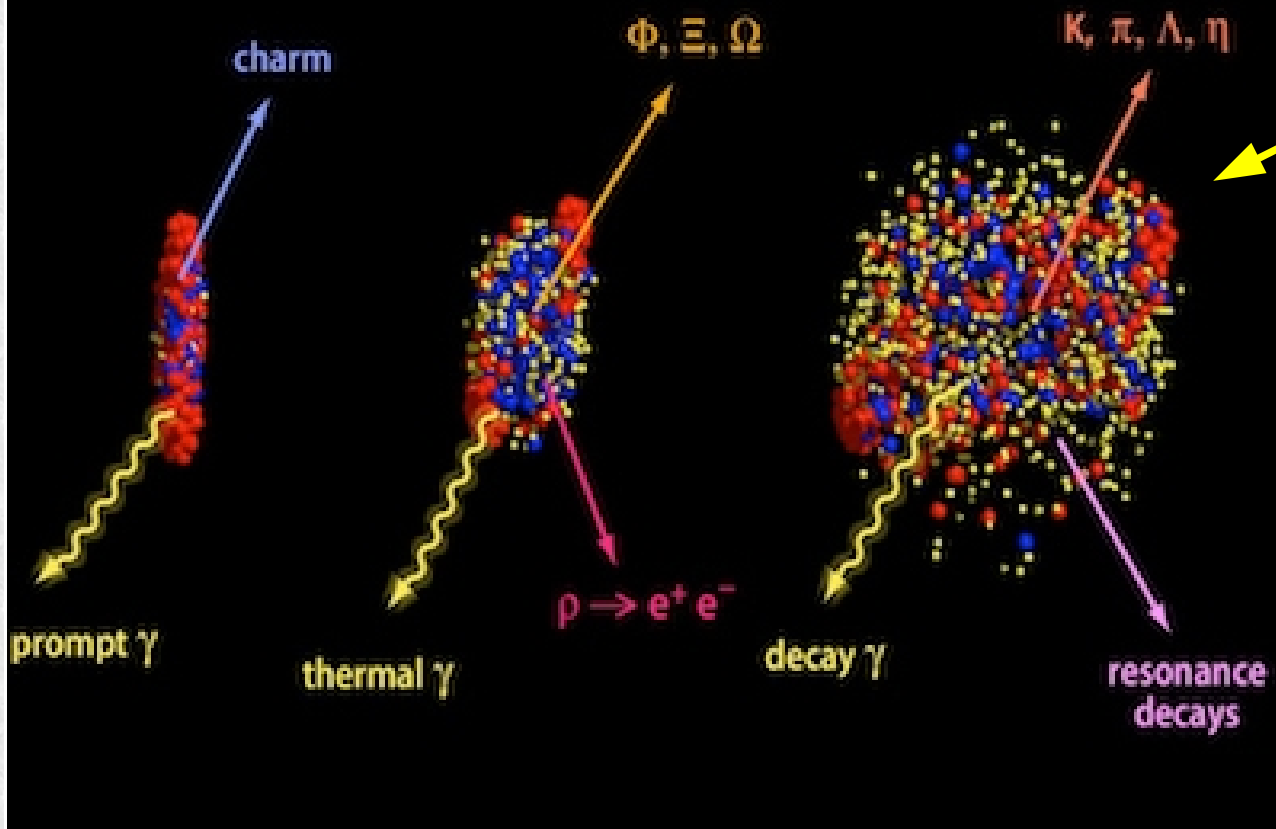
Chemické zloženie koncového stavu určené v tejto fáze

Hustá a horúca fáza, kolektívny pohyb,
tepelná a **chemická** rovnováha,
QGP (elektromagnetické signály), alebo
ranná hustá hadrónová fáza
(energia zrážok daná teplotou $\ll E_{proj}$)

Signatúry QGP

Záverečné fázy
kolektívnych procesov
Kinematika častíc
daná teplotou
vymrznutia
a rozvinutým
kolektívnym pohybom

V tejto fáze sa chemické zloženie koncového stavu už nemení

- Na pochytanie svedkov zrážky potrebujeme optimálny detekčný aparát
- V súčasnosti je najvhodnejším nástrojom na skúmanie QGP experiment na LHC v CERN
- **A Large Ion Collider Experiment**

Experient ALICE na LHC

VIDEO

Keby video nefungovalo....

Ženevské jazero

Letisko

CERN

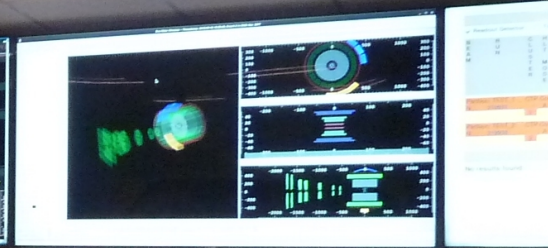
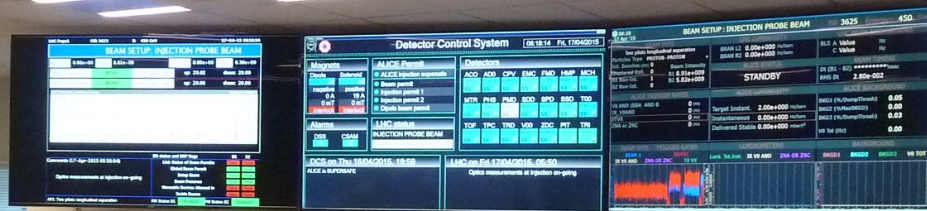
LHC

SPS

PS

08:19
17 Apr '15

BEAM SETUP : INJECTION PROBE BEAM

Fill 3625 Energy= 450 (GeV)

BEAM INFO	
Two pilots longitudinal separation	
Particles Type	PROTON - PROTON P
Int. Bunches (IP2)	0
Displaced Coll.	0
B1 Non-Int.	1
B2 Non-Int.	0
Beam Intensity	
B1	9.77e+009
B2	5.20e+009

LHC LUMINOSITY	
BRAN L2	0.00e+000 Hz/barn
BRAN R2	0.00e+000 Hz/barn
ALICE STATUS	
STANDBY	

LHC BEAM BACKGROUND	
BLS A Value	Hz
C Value	Hz
BEAM TIMING	
Dt (B1 - B2)	*****nsec
RMS Dt	2.80e-002

ALICE TRIGGER RATES	
V0 AND (BBA AND B	0 (Hz)
IR_V0AND	0 (Hz)
OTVX	0 (Hz)
ZNA or ZNC	0 (Hz)

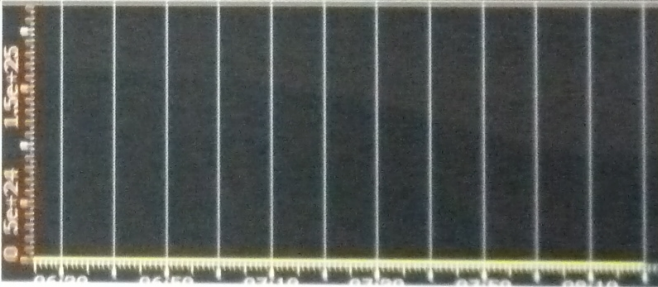
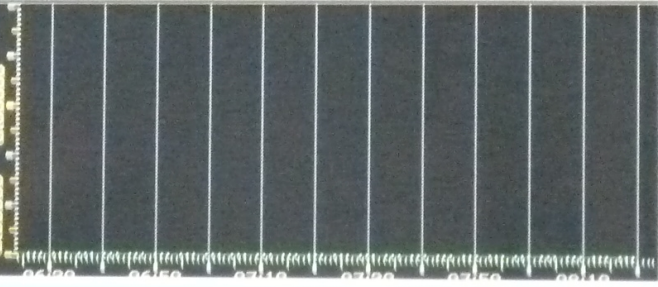
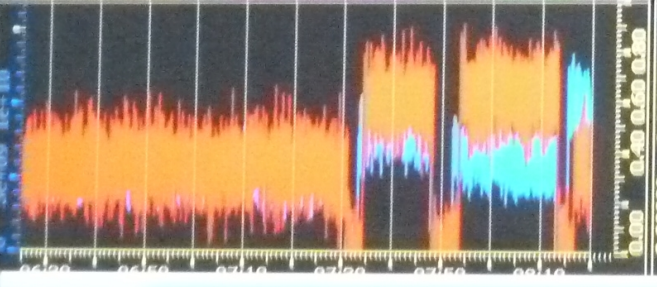
ALICE LUMINOSITY	
Target Instant.	2.00e+000 Hz/barn
Instantaneous	0.00e+000 Hz/barn
Delivered Stable	0.00e+000 mbarr ¹

ALICE BACKGROUND	
BKG1 (%/DumpThresh)	0.03
BKG2 (%MaxBKGD)	0.00
BKG3 (%/DumpThresh)	0.01
V0 Tot (Hz)	0.00

BEAM INTS. - TRIGGER RATES		
BEAM 1	BEAM2	
IR V0 AND	ZNA OR ZNC	T0 VX

LUMINOMETERS		
Lumi. Tot.Inst.	IR V0 AND	ZNA OR ZNC

BACKGROUND			
BKGD1	BKGD2	BKGD3	V0 TOT

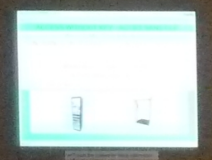

YCA01
PX24

YYACS01=PX24

ACCESS MODE - MODELS ACCESS

RESTRICTED	RESTREINT
PATROL	PATROILLE
GENERAL	GENERAL

YCAPG01=PX24

IONIZATION

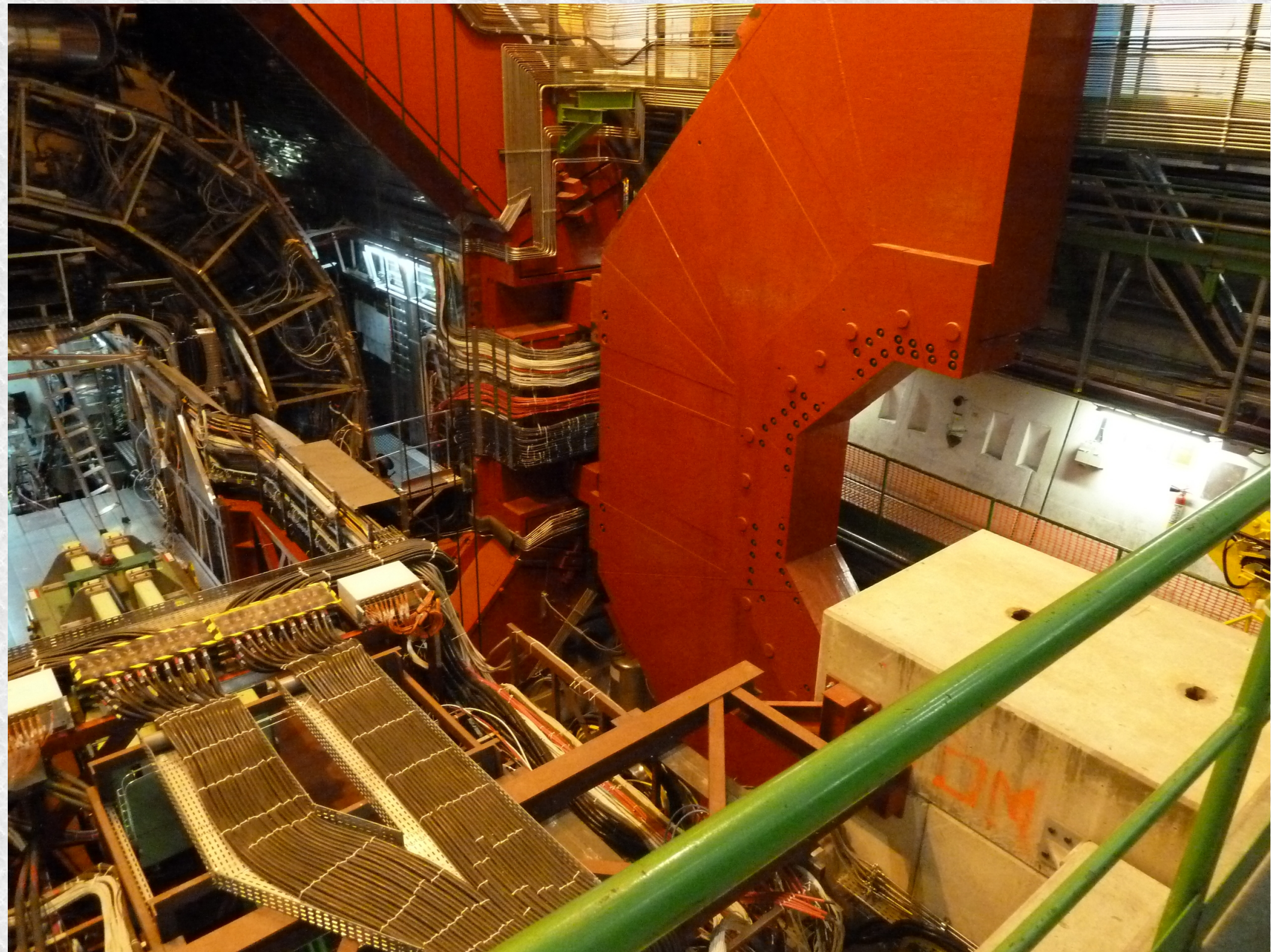
PASSAGE INTERDIT
PORTE INTERLOCKEE

FORBIDDEN ACCESS
INTERLOCKED DOOR

YCPZ01
PX24

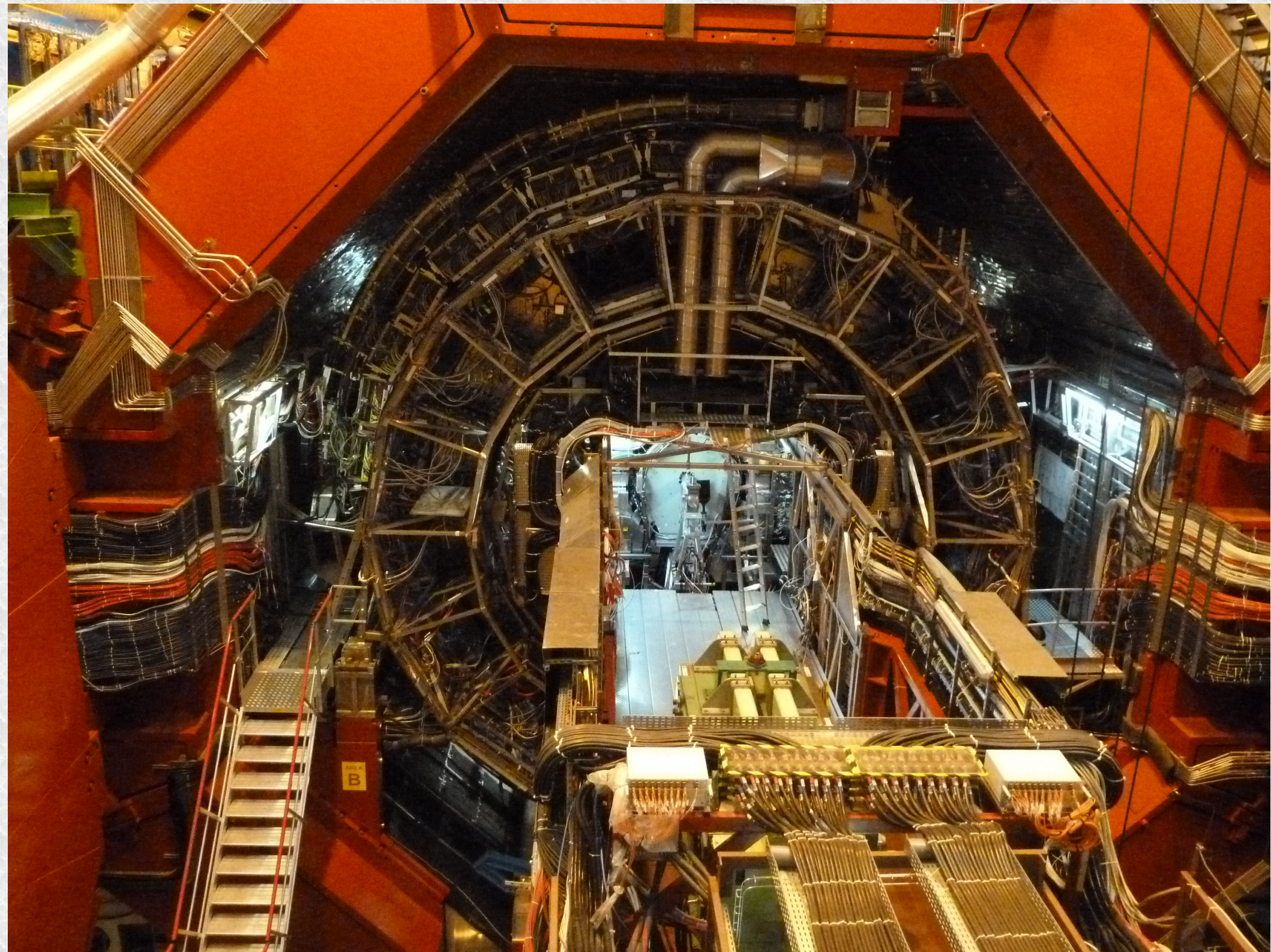

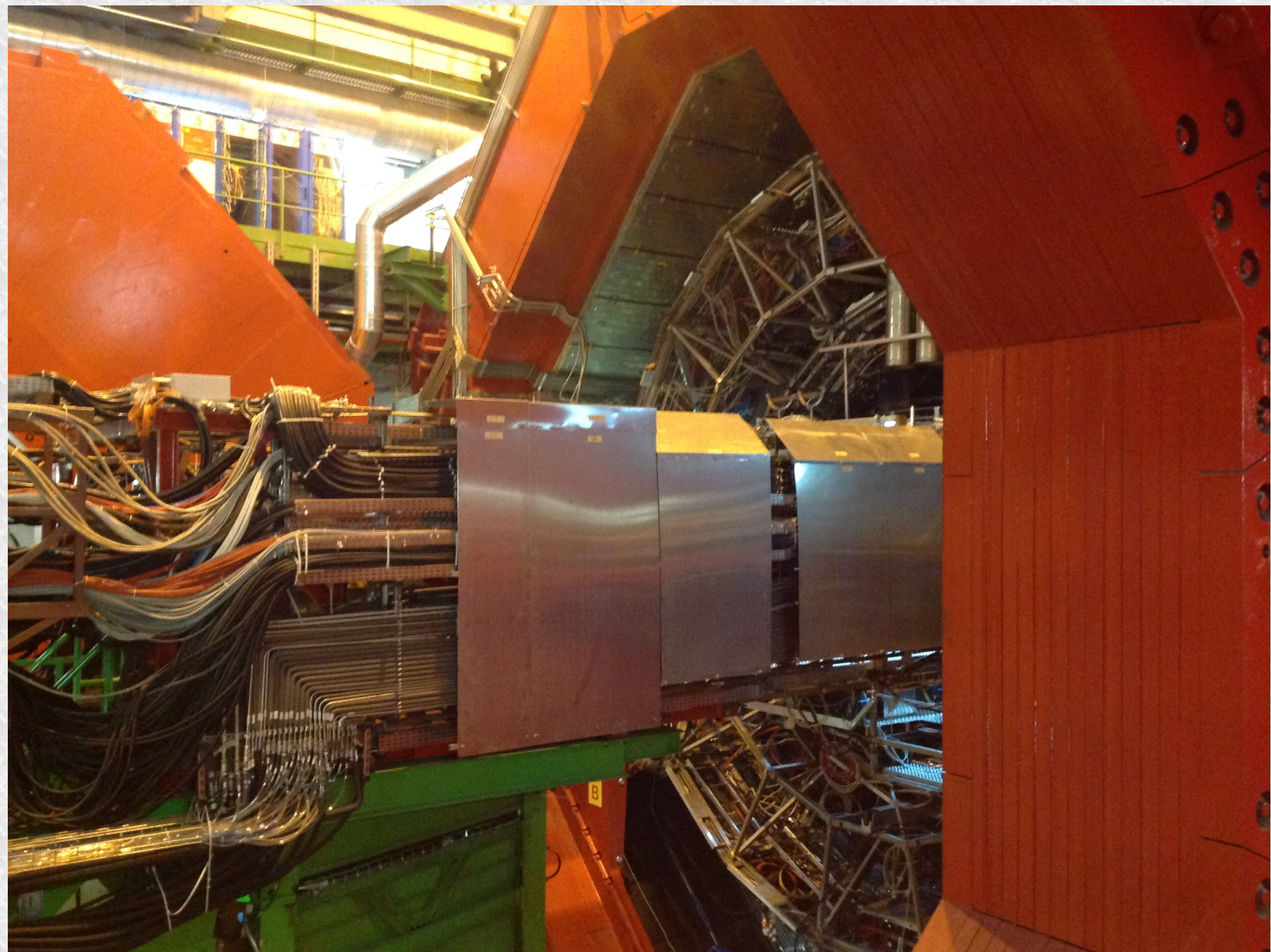

BRUNNHUBER
krantechnik

201
201
51

Zdroje grafiky

- Вася Ложкин, <http://vasya-lozhkin.ru/>
- NASA
- CERN
- I. Králik
- J. Vrláková
- Wikipedia...